

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 341.241.7:930.25(4)"1941/1945"

Prejeto: 30. 4. 2012

Dolga pot domov – arhivska restitucija. Poseben pomen arhivov, kot se kaže ob restituciji arhivov iz Rusije

MATEVŽ KOŠIR

doc. dr., sekretar za arhivske strokovne naloge
Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: matevz.kosir@gov.si

IZVLEČEK

Članek predstavlja dogajanja, povezana z arhivi, ki so jih zaplenili nacisti pred in med drugo svetovno vojno v Nemčiji in na okupiranih ozemljih. Velik del teh arhivov je bil nato leta 1945 premeščen iz Nemčije v Sovjetsko zvezo in ponovno odkrit leta 1990. Predstavljene so razprave o arhivski restituciji in vračanje iz Rusije v države nastanka. Restitucija arhivov je bila v tem primeru bistveno uspešnejša kot restitucija drugih umetnin in muzealij. Članek poskuša najti odgovor tudi na to vprašanje.

KLJUČNE BESEDE: arhivi, restitucija, Rusija, druga svetovna vojna, Judje, prostozidarji

ABSTRACT

LONG WAY HOME – ARCHIVAL RESTITUTION SPECIAL SIGNIFICANCE OF ARCHIVES AS SEEN IN THE EXAMPLE OF THE RESTITUTION OF THE ARCHIVES FROM RUSSIA

The article describes events related to the Nazi confiscation of archives in Germany and in occupied territories before and during World War II. In 1945, a significant number of these archives were transferred from Germany to the Soviet Union, where they were re-discovered in 1990. The article presents discussions on archival restitution and describes how some of the archives were returned from Russia to the country of their origin. The article also attempts to answer the question why of archival restitution has been significantly more successful than the restitution of works of art and museum objects.

KEY WORDS: archives, restitution, Russia, World War II, Jews, freemasons

Uvod – arhivska restitucija

Ko govorimo o vprašanjih restitucije arhivov so poleg mlajših zahtev za vrnitev odpeljanih arhivov iz nekdanjih kolonij na kraj njihovega nastanka v ospredju mednarodne »arhivske scene«¹ še vedno arhivi, zaplenjeni (premeščeni) v obdobju druge svetovne vojne. Po analizi zahtev po vračanju arhivov sodeč so po številu še vedno na prvem mestu prav zahteve, ki se nanašajo na arhive, premeščene v obdobju druge svetovne vojne in takoj po njej, pred tistimi, ki se nanašajo na zahteve, povezane z dekolonializacijo in razpadom držav. Med arhivskimi zahtevami, povezanimi z razpadom držav, so tudi sicer v prvi vrsti zahteve, povezane z arhivskim nasledstvom (sukcesijo) in v manjši meri z restitucijo (vračanjem premeščenih arhivov). Med zahtevami, ki se nanašajo na arhive, odpeljane v obdobju druge svetovne vojne in takoj po njej, jih največ zadeva arhivsko gradivo, ki ga danes hrani Ruska federacija.¹

Vprašanja arhivske restitucije so doživela ponovno velik razmah v devetdesetih letih preteklega stoletja po padcu železne zavese in odkritju arhivov, ki so jih v obdobju druge svetovne vojne zaplenili nacisti, leta 1945 pa jih je Rdeča armada odpeljala v Moskvo. Del teh arhivov se v zadnjih dveh desetletjih počasi vrača domov, proces pa zagotovo še ni zaključen. Raziskave, pogajanja in razprave o teh odpeljanih arhivih ostajajo žive, tako kot ostajajo nerešene še nekatere druge zahteve po vrnitvi med drugo vojno premeščenih arhivov. Tu kaže omeniti še nedokončani proces vračanja med drugo vojno z našega ozemlja odpeljanih arhivov v Italijo.²

Zaplembe arhivskega gradiva sovražnikov tretjega rajha

Druga svetovna vojna je poleg nezaslišanih krutosti in nasilja povzročila tudi eno največjih ropanj in premeščanj umetnin, knjig in arhivov v zgodovini. Nacistična oblast je vse od prihoda na čelo Nemčije plenila arhivsko gradivo sovražnikov tretjega rajha. Najprej že v tridesetih letih v Nemčiji, kjer sta akcije vodila varnostna policija in gestapo. Po začetku vojne pa tudi na okupiranih ozemljih. Zaplenjeno arhivsko gradivo je bilo prepeljano v Berlin in se priključilo že predtem zaplenjenim arhivom iz Nemčije, Avstrije in od drugod.³

Eno največjih operacij plenjenja arhivskega gradiva, posebno na Nizozemskem in v Franciji, je vodilo zunanje ministrstvo tretjega rajha – posebni bataljon SS, ki ga je vodil Eberhard Künsberg (akcija je bila imenovana tudi Sonderkommando Künsberg). V zbiranje in zaplembo sovražnih arhivov so bile vpletene še druge službe nacističnega režima: vojaška obveščevalna služba, vojni arhiv, varnostna služba tretjega rajha in posebno poveljstvo pod vodstvom »Reichsleiterja«⁴ Alfreda Rosenberga. Nacistično zaščito in tudi plenjenje tujih državnih arhivov pa je vodil direktor državnega arhiva (Reichsarchiv) tretjega rajha dr. Ernest Zipfel (1891–1966).⁴

Ko se je leta 1943 okrepilo zavezniško bombardiranje, so številne arhive premestili iz Berlina v Šlezijo in sudetske dežele, le del tistih, ki so se nanašali na vojsko, je ostal v vojnem arhivu v Berlinu. Ko je to ozemlje zasedla sovjetska Rdeča armada, je odpeljala tudi vse zahodne arhive od tod v Sovjetsko zvezo. Le drobci so ostali na Poljskem in Češkem.

Nacisti pa niso plenili le arhivov, ampak množično tudi umetnine in preostalo kulturno dediščino. Leta 1939 je Hitler določil posebno komisijo Linz. Načrtoval je namreč velikanski muzej arijskih kulturnih dosežkov v Linzu, ki naj bi predstavljal dela vseh velikih evropskih mojstrov. Za ta namen so nacisti po okupirani Evropi naplenili veliko umetnin.

Leto 1945

5. januarja leta 1943 je bila v Londonu podpisana deklaracija proti razlastitvam na območjih pod okupacijo, ki je nasprotovala plenjenju in ropanju kulturnih dobrin. Podpisnice deklaracije so bile vlade Velike Britanije, Južne Afrike, ZDA, Avstralije, Belgije, Kanade, Kitajske, Češkoslovaške, Grčije, Indije, Luksemburga, Nizozemske, Nove Zelandije, Norveške, Poljske, Sovjetske zveze, Jugoslavije in Francoski nacionalni komite. Čeprav je Sovjetska zveza podpisala Deklaracijo, je imel Stalin že leta 1944 zamisel o »supermuzeju«⁵ v Moskvi, ki bi bil rival načrtovanemu Hitlerjevemu muzeju v Linzu.⁵ Dva tedna po jaltski konferenci je Stalin podpisal rajni ukaz o ustanovitvi reparacijske komisije, ki naj bi jo vodil maršal Žukov. Ko je Rdeča armada zasedla Berlin je bil zanjo londonski sporazum iz leta 1943 le mrtva črka na papirju. Stalin je pozabil rudi na Haaško konvencijo iz leta 1907, kot na druge pravne instrumente, ki so prepovedovali plenjenje

¹ Auer: Disputed archival claims, str. 20 sl.

² Oblak-Carni: Restitucije arhivov, str. 279–294.

³ Returned from Russia, str. 13 sl.

⁴ Roth: Klios rabiate Truppen, str. 2 sl.; Grimsted: *Reconstructing the record of nazis cultural plunder*, str. 53 sl.

⁵ Akinsha – Kozlov: Beautiful Loot, str. 30 sl.

kulturnih dobrin. Sovjetska zveza je takrat izdala vrsto še vedno zaupnih ukazov glede vojnih »trofejev«. Za ta namen so bile februarja 1945 oblikovane posebne brigade. Umetnine in kulturne dobrine pa so bile pri tem v veliki meri tiste, ki so jih prej po Evropi naplenili nacisti. Podobno velja za arhive. Velik del v Moskvo odpeljanih arhivov so nacisti prej zaplenili Judom, prostozidarjem, drugim žrtvam nacističnega režima ter državam sovražnicam tretjega rajha. Tako so bili v Sovjetsko zvezo premeščeni tudi arhivski fondi nekdanjih državnih organov in vojska sicer medvojnih Stalinovih protinacističnih zaveznikov. Pri arhivih je šlo tudi za drugačne namene kot pri umetninah. Arhivi so bili odpeljani ne le zaradi kulturnega in simboličnega pomena, ampak tudi za »operativne« namene. Uporabili so jih tudi v Stalinovih kasnejših obračunih z zunanjimi in notranjimi sovražniki Sovjetske zveze. Po instrukciji NKVD februarja 1945 je Berija aprila 1945 pooblastil Molotova za posebno akcijo, v kateri naj bi preiskal vse nemške arhive in knjižnice ter pripeljal v Sovjetsko zvezo arhivske materiale, ki so imeli znansrveno-zgodovinski in operativni pomen za Sovjetsko zvezo.⁶ V nasprotju s specialnimi brigadami, ki so v Sovjetsko zvezo pripeljale predvsem umetnine in knjižnice, pa so bile za arhive zadolžene protiobveščevalne enote Rdeče armade (SMERŠ – Smert špijonam: sovjetska vojaška protiobveščevalna organizacija) in posebne arhivske komande NKVD-ja. Arhivi, ki so jih zaplenili nacisti, so imeli oznako Arhivi sovražnikov režima, podobno oznako pa jim je v Sovjetski zvezi dal tudi takratni šef NKVD-ja Lavrentij Berija: Arhivi sovražnikov SZ.

Obseg premeščanja umetnin, kulturnih dobrin in arhivov kot »vojnega plena«, ki je končal v Sovjetski zvezi, se je pokazal šele v devetdesetih letih. Več kot milijon 200 tisoč muzejskih eksponatov je prejel samo sovjetski komite za umetnost, to pa ne vključuje transportov, ki so jih organizirali vojska in drugi, saj njihovi sezname niso ohranjeni. Velik del tega vojnega plena, še posebno arhivov, je ostal skrit za pol stoletja in del še vedno ni dostopen javnosti in izvor ni identificiran.⁷ Arhivi v celotni količini odpeljanih kulturnih dobrin predstavljajo manjši del.

Specialni arhiv Moskva

Avgusta 1945 je bilo na posvetu arhivske uprave ruske tajne službe NKVD sklenjeno, da v Sovjetski zvezi ustanovijo specialni arhiv za zaplenjene arhive, saj je bilo v številne sovjetske arhive iz tujine pripe-

ljano obsežno arhivsko gradivo, pričakovati pa je bilo mogoče še nove pošiljke. Za pregled tega gradiva je bilo potrebno znanje tujih jezikov. Obenem je bilo sklenjeno, da navedeno gradivo ostane za javnost nedostopno, zato ni prišlo v poštev, da bi ga uvrstili v katerega od obstoječih javnih arhivov. 9. marca 1946 je bil ustanovljen »Centralni državni specialni arhiv SZ«, ki je bil podrejen NKVD-ju (kasneje KGB). Vanj so vključili leta 1939 zaplenjene poljske dokumente, kot tudi arhive, ki jih je zajela Rdeča armada v Šleziji in na Češkem. V Šleziji je bil odvzet arhiv varnostne službe tretjega rajha (Reichsicherheitshauptamt), na Češkem pa dokumenti, ki so jih nacistični uradi zaplenili v Franciji. Potem so bili tja prepeljani še deli arhivskih dokumentov iz Berlina in drugih delov sovjetske okupacijske cone. Konec leta 1946 je bilo v arhivu že več kot milijon in pol različnih arhivskih spisov.⁸ V arhiv so prišli tako fondi nemške proveniencije kot tudi arhivsko gradivo, ki so ga v obdobju od leta 1933 do leta 1945 zaplenili nacistični varnostni organi tako v Nemčiji kot na okupiranih ozemljih. Gradivo so zbirale različne nacistične izpostave s sedeži v mestih od Pariza, Bruslja, Dunaja, Gradca, Den Haaga do Beograda. Med zaplenjenim gradivom je bilo obsežno gradivo judovskih, prostozidarskih, levičarskih in liberalnih organizacij, institucij in osebnosti.

Fonde v specialnem arhivu bi lahko razdelili v tri skupine: fondi nemške državne in občinske proveniencije in institucij nacistične stranke; fondi privatne proveniencije, ki so jih zaplenili nacistični organi, posebno fondi judovskih skupnosti in prostozidarskih organizacij tako nemških kot iz različnih delov Evrope; fondi ruje proveniencije, ki so bili zaplenjeni na okupiranih ozemljih od Francije, Nizozemske, Norveške, Belgije, Poljske, Jugoslavije, Češke do Grčije, skupaj iz več kot dvajsetih držav. Skupni obseg tega gradiva znaša vsaj dvajset tekočih kilometrov gradiva. Večina gradiva je nastala od dvajsetih do štiridesetih let 20. stoletja, precej ga sega nazaj, tudi v 19. in v posameznih primerih celo do 17. stoletja. Gradivo je bilo v Moskvo pripeljano v železniških vagonih in tovornjakih, zato je bilo delno povsem neurejeno. Pregledovanje in razvrščanje sta trajali vse do šestdesetih let 20. stoletja. Pregled nad gradivom in uporabo je imela NKVD (kasneje KGB). Arhivsko gradivo je bilo uporabljeno v procesih proti vojnim zločincem, pri delu obveščevalnih služb in iskanju državnih sovražnikov, tako izven kot znotraj države. Za del arhiva sta bila izdelana kartotečni imenski in stvarni indeks. Indeks

⁶ Grimsted: Why Do Captured Archives, str. 299.

⁷ Returned from Russia, str. 6.

⁸ Panwitz: Die Geschichte des »Sonderarchivs Moskau«, str. 11 sl.

ni bil nikoli dokončan, čeprav so ga dopolnjevali vse do sedemdesetih let.

Specialni arhiv je leta 1951 dobil svojo zgradbo, v kateri je sicer še danes. Stavba iz tridesetih let je bila sprva namenjena glavni arhivski upravi NKVD za delovna taborišča (GULag). Po vojni so nemški vojni ujetniki stavbo razširili. V razširjeno stavbo pa je bil nato vseljen specialni arhiv.

Specialni arhiv je leta 1954 prevzel še arhivske fonde, ki jih je zaplenilo notranje ministrstvo in leta 1959 zunanje. Leta 1960 je specialnemu arhivu sovjetsko notranje ministrstvo priključilo dokumente, ki so se nanašali na vojne ujetnike in internirance, kot tudi spise, ki so se nanašali na vračanje tujih državljanov v obdobju med letoma 1945 in 1953. V kartoteki »nemških vojnih ujetnikov«, ki jih je zajela sovjetska Rdeča armada je približno šest milijonov in pol kartotečnih listov za ljudi iz cele Evrope. Med njimi so ohranjeni kartotečni listi (po ocenah) za več kot 4000 zajetih Slovencev z Gorenjske in Štajerske, ki so bili mobilizirani v nemško vojsko. Nekateri so bili kasneje vključeni v specialni jugoslovanski bataljon.⁹

Del arhivskih fondov je bil iz specialnega arhiva izločen in izročen drugim ruskim arhivom kot nekdanjemu centralnemu arhivu oktobrske revolucije, nekdanjemu centralnemu arhivu KGB, nekdanjemu arhivu notranjega ministrstva, arhivu zunanjega ministrstva, arhivu obrambnega ministrstva, nekdanjemu arhivu centralnega komiteja, nekdanjemu centralnemu arhivu za literaturo in umetnost, nekdanjemu inštitutu za marksizem in leninizem, državni knjižnici. Posamezne fonde v specialnem arhivu so združevali in razdruževali, to pa zapleta njihovo zgodovino. Obenem ne smemo pozabiti, da je bil del »trofejnih« arhivov razpršen po drugih takratnih sovjetskih arhivih.

Specialni arhiv postane javen

Prvič je bil strogo zaupni specialni državni arhiv (I'sentraln'nyi gosudarstvennyi osobyi arkhiv SSSR) omenjen leta 1989 v zvezi z izročitvijo posnetkov knjig mrtvih iz koncentracijskega taborišča Auschwitz na mikrofilmih mednarodnemu Rdečemu križu. Leta 1990 je Sovjetska zveza javno priznala, da je zelo obsežno nemško arhivsko gradivo v tem arhivu. Istega leta sta veliko pozornost javnosti zbudili odkritje več milijonov nemških knjig, zaplenjenih konec druge svetovne vojne in od takrat shranjenih v zapuščeni cerkvi v predmestju Moskve,

in odkritje pogrešane zapuščine ruskega emigranta Turgenjeva iz pariške knjižnice. Lero pozneje je bil javno priznan obstoj za več kot sedem kilometrov francoskih arhivskih dokumentov, ki so bili prepeljani v Moskvo leta 1945 vključno z gradivom varnostne policije in vojaške obveščevalne službe, za katero so bili v Franciji prepričani, da je bilo v vojni uničeno. O verjetnem obstoju navedenega francoskega gradiva je prva poročala Patricia Kennedy Grimsted, ki je leta 1990 v Češkoslovaških arhivih odkrila dokumente iz maja leta 1945 s podpisom šefa sovjetske varnostne službe Berija, ki so govorili o transportu 28 tovornjakov francoskih obveščevalnih dokumentov iz protiobveščevalnega centra gestapa v Moskvo. Kmalu je njene trditve potrdil takratni direktor že omenjenega specialnega arhiva Anatolij Prokopenko. Potrdil je pravilnost domnev Grimstedove o francoskih vohunskih arhivih in dodal, da obstajajo v Moskvi arhivi, zaplenjeni v tako rekoč vseh evropskih državah.¹⁰ Novica je zbudila veliko zanimanje arhivistov in raziskovalcev. Izkazalo se je, da specialni arhiv hrani ne le »izgubljen« francoske, ampak tudi belgijske, nizozemske, liechtensteinske in arhivske dokumente iz številnih drugih držav.

Leta 1992 je bil specialni arhiv preimenovan v Center za ohranjanje zgodovinskodokumentarnih zbirk (Centr sochranenija istorisko-dokumental'nykh kollekcij). Od leta 1992 sta bila omogočena tudi dostop in raziskovanje v specialnem arhivu. Leta 1999 pa je bil arhiv priključen Ruskemu državnemu vojaškemu arhivu (RGVA). Še vedno pa deluje avtonomno v lastni stavbi in z lastnimi pravili za dostop. Jedro specialnega arhiva predstavljajo danes predvsem dokumenti nemške in poljske provenienc.

Prizadevanja za restitucijo in restitucija – pomen arhivskih načel in mednarodne prakse

Obstoj dolgo skritih arhivov v Sovjetski zvezi je bil leta 1990 javno priznan. Arhivi, ki so prišli v roke SZ kot »rezultat druge svetovne vojne«, so zbudili široko zanimanje mednarodne javnosti. Odkritju so sledila diplomatska prizadevanja in pogajanja vpletenih držav za vrnitev njihovega gradiva. Že marca 1992 je Eric Ketelaar v Moskvi podpisal protokol o restituciji nizozemskih arhivov. Mednarodni arhivski sver je junija leta 1992 organiziral v Parizu kolokvij o odkritju v Moskvi. Na kolokvijju so postali glavna in najbolj vroča tema premeščeni arhivi, odkriti v Rusiji. Ruska delegacija, na čelu katere je bil

⁹ Oblak-Čarni – Mlakar: Kartoteka vojnih ujetnikov, str. 29; Dolinar: Evidentiranje v Moskvi, str. 28.

¹⁰ Grimsted: Why Do Captured Archives, str. 4.

takrat namesnik direktorja ruske arhivske službe (ROSARHIV) Vladimir P. Kozlov (od leta 1996 direktor), se je v mednarodni arhivski areni znašla v toči ostrih kritik in zahtev. Posebno francoski arhivisti so postavili svojim ruskim kolegom odločno zahtevo za takojšnjo vrnitev arhivov francoske provenience. Kot je ugovarjal Kozlov v svojem takratnem poročilu o kolokviju, naj bi fondi specialnega arhiva v naslednjih letih nedvomno postali glavna boleča točka in subjekt trpkih razprav z arhivisti številnih držav, še posebno s francoskimi.¹¹ Predvidevanja Kozlova so bila, kot kažeta dve kasnejši desetletji, pravilna. Francozom je uspelo z močnim diplomatskim angažmajem, z izmenjavo pisem zunanjih ministrov, novembra 1992 doseči soglasje z Rusijo o vrnitvi odpeljanih arhivov. To je vzbudilo upanje za vrnitev arhivov tudi v preostalih državah. Nizozemci so dosegli dogovor z Rusijo že pred Francozi. Sklenjeni so bili tudi dogovori z Belgijo, Liechtensteinom in Madžarsko.

Na mednarodnem arhivskem kongresu v Montrealu leta 1992 se je direktor Ruske arhivske direkcije srečal s šefi evropskih arhivov in z njimi obravnaval zahteve in probleme v zvezi s pogajanjimi o restituciji arhivov. Obenem je založnik iz ZDA, ki se je ukvarjal z mikrofilmi, Rusiji predstavil predlog, da bi vse tuje fonde ali dele teh v specialnem arhivu v Moskvi posneli na mikrofilm. To bi bila preprosta rešitev za ruske zahteve, da morajo države, ki zahtevajo vrnitev gradiva, pred vrnitvijo poskrbeti, da bodo posneti na mikrofilme. Obenem bi to omogočilo večjo dostopnost gradiva širši javnosti. Ruska delegacija je predlog takrat odločno zavrnila. Šele čez desetletje je bila ruska arhivska direkcija pripravljena za sodelovanje z omenjenim založnikom.

V pogajanjih leta 1992 je ruska arhivska služba zagovarjala stališče, da morajo države, ki želijo vrnitev arhivskega gradiva, prej vrniti Rusiji »v zameno« arhivsko gradivo, ki se je nanašalo na Rusijo in ga je hranila država, ki je postavila zahtevo za vrnitev. O vrnitvi arhivske »Rusike« je ruska arhivska služba decembra leta 1993 organizirala posebno konferenco. Na konferenci pa je bilo posebej opozorjeno na potrebo po razlikovanju provenience od paritence, se pravi gradiva, ki je nastalo v Rusiji in bilo odpeljano, od tistega, ki je nastalo v emigraciji in se je nanašalo na Rusijo.

Zanimiv je primer s pogajanjimi med Rusijo in Belgijo. Rusija je v zameno za vrnitev belgijskih arhivov zahrevala v zameno zbirko Ruskega cesarskega liceja iz vojaškega muzeja v Bruslju. Ko je postalo jasno, da belgijska vlada nima pravne podlage za vrnitev

rega gradiva, saj je bila ta zbirka zasebni depozit Društva ruskih emigrantov, se je ruska stran zadovoljila s posnetki zahtevanega gradiva na mikrofilm.¹²

Kljub mednarodnim dogovorom pa nobena od držav, ki so z Rusijo podpisale dogovor o vrnitvi (Belgija, Nizozemska, Norveška, Nemčija itd.) do leta 1994 ni prejela iz Rusije še nobenega arhivskega gradiva. Prvi arhivi so bili vrnjeni v Francijo spomladi leta 1994. Med januarjem in majem sta bili vrnjeni približno dve tretjini gradiva francoske provenience. Francija je obenem plačala veliko vsoto, za snemanje zahtevanega gradiva na mikrofilm, da je izročila del dogovorjenega arhivskega gradiva, ki je zadevalo Rusijo, za zamenjavo. A zapletlo se je, ko je ruska дума ustavila vračanje. Maja 1994 je ruski parlament ustavil restitucijo arhivov iz Rusije.

Mednarodni pravni kontekst

Restitucija arhivov iz Sovjetske zveze oziroma kasneje Rusije je stekla mnogo hitreje kot pa restitucija druge kulturne dediščine, torej muzealij, knjižnic, umetniških del ipd., iz ruskih knjižnic, muzejev in zasebnih zbirk.

Pri arhivih je imelo pomemben vpliv več dejavnikov na to, da je bila restitucija arhivskih dokumentov bistveno uspešnejša kot restitucija umetnin. Glavni je bil po mnenju Grimstedove¹³ poleg mednarodnega političnega pritiska zahodnih držav (večina jih je bila vključenih v »rusko« restitucijo arhivov) na Rusijo nedvoumna podlaga v mednarodnih arhivskih in pravnih načelih, izpričanih tudi v zgodovinski arhivski praksi. S tem v zvezi tudi učinkovit pritisk mednarodnega arhivskega sveta na Rusijo, obseg in okoliščine, v katerih je bilo gradivo zaplenjeno, dejstvo, da so bili arhivski direktorji in arhivske uprave bolj pripravljene vrniti arhivalije, kot so bili pripravljene vrniti zaplenjene in odpeljane umetnine direktorji muzejev in galerij. Poleg tega so bile zahodne države v skladu z ruskim zakonom iz leta 1998 pripravljene na tako imenovane (večinoma finančne ipd.) »kompenzacije« v zameno za vrnitev dokumentov, ki so jih zahtevali ruski arhivi. Zato je bilo vpletenim državam lažje iztržiti restitucijo arhivov kot vračanje umetnin. Ruski uspešno rešeni primeri zahtev za vrnitev zbujajo tudi upanje na vrnitev še drugih »arhivskih zapornikov« iz časa druge svetovne vojne.¹⁴

¹¹ Returned from Russia, str. 113.

¹² Returned from Russia, str. 115.

¹³ Grimsted: Why Do Captured Archives, str. 291.

¹⁴ Grimsted: Why Do Captured Archives, str. 293.

Če pogledamo mednarodno prakso v odnosu do arhivov, zaplenjenih in premeščenih v drugi svetovni vojni: ZDA in Britanija so že v svoji okupacijski coni organizirale restitucijo številnih kulturnih dobrin in tudi arhivov, ki so jih zaplenili nacisti.

Dolga in močna tradicija restitucije posebno v običajnem pravu. Pri tem igra pomembno vlogo tudi unikatnost arhivskega gradiva in njegov pravni ter informativni pomen za institucije, skupnosti in posameznike. Na eni strani ima zaseg arhivov v vojni dolgo zgodovinsko tradicijo, podobno pa tudi restitucija zaplenjenih ali »premeščenih« arhivov. Vsekakor pa je tradicija restitucije arhivov mnogo močnejša kot vračanja odpeljanih umetniških del ali knjižnic. Arhivi, posebno javno arhivsko gradivo, zaseženo v vojni ali povojni okupaciji, je tradicionalno obravnavano drugače kot umetnine in druge kulturne dobrine.¹⁵ Mednarodne pravne osnove in precedensi v zvezi z javnim in zasebnim arhivskim gradivom so veliko močnejši kot v zvezi z umetninami.¹⁶ UNESCO je okreplil pozicijo haaške konvencije iz let 1907 in 1954 s stališčem, sprejetim leta 1976, »da vojaška in kolonialna okupacija ne dejata nobene posebne pravice do tega, da bi obdržali arhive, pridobljene z okupacijom.«¹⁷

Že prej pa je Stalinov naslednik Nikita Hruščov vrnil del odpeljane arhivskega gradiva predvsem socialističnim državam. Med letoma 1953 in 1960 je centralni komitej SZ sprejel dvajset sklepov, na podlagi katerih je bil del zaplenjenega arhivskega gradiva vrnjen v nekatere (večinoma socialistične) države izvora: Nemški demokratični republiki je bilo leta 1955 in 1957 vrnjenih 391 fondov, Jugoslaviji leta 1956 4 fondi (med njimi del arhivskega gradiva jugoslovanskega zunanjega ministrstva), Poljski leta 1955 in 1957 83 fondov, Češkoslovaški leta 1960 2 fonda. Precej arhivskega gradiva je bilo vrnjenega tudi Romuniji. Posamezni dokumenti pa so bili vrnjeni tudi nekaterim zahodnim državam, kot Franciji, Norveški in drugim. Kljub temu pa je v Rusiji ostalo še veliko arhivskega gradiva, odpeljane tudi iz držav nekdanjega vzhodnega bloka. Največ iz Poljske. Poljsko gradivo so večinoma odpeljale ruske enote že leta 1939, ne da bi ga prej zaplenili Nemci. Zato restitucije poljskega gradiva ne zadeva ruski zakon iz leta 1998, seveda pa ga drugi mednarodni dokumenti in arhivska načela. Vseeno od konca petdesetih let preteklega stoletja iz Sovjetske zveze ali Rusije v Poljsko ni bilo vrnjeno nobeno arhivsko gradivo, razen nekaj simboličnih dokumen-

rov, ki zadevajo pokol v Katinskem gozdu. Gradivo, ki so ga zaplenili nacisti na poljskem ozemlju in je bilo odpeljano v Rusijo po letu 1945, pa se nanaša predvsem na judovske arhive iz Breslava (sedaj Wrocław), posebno še dokumenti iz breslavskega rabinskega semenišča. Nekateri judovski rokopisi so bili leta 1949 premeščeni iz specialnega arhiva v rusko državno knjižnico (takrat Leninovo državno knjižnico), tam pa so še danes. Drugi del rokopisov iz Breslava je končal v Narodni knjižnici v Pragi. Originali so bili leta 2004 vrnjeni Poljski, Pragi pa so ostale digitalizirane kopije.¹⁸

Še leta 1961, med hladno vojno, je konferenca okrogle mize arhivov (CITRA) opozorila na pomen reševanja problema vračanja arhivov, premeščenih med drugo svetovno vojno. Med sklepi takratne konference v Varšavi, ki jih je podprla tudi Sovjetska zveza, je bilo poudarjeno, da ima vsak narod pravico hraniti lastne arhive na podlagi mednarodnega prava in na podlagi prizadevanj za mir in prijateljstvo med narodi. VI. mednarodna konferenca okrogle mize arhivov je tako pozvala vse institucije in arhiviste po svetu, naj ukrepajo za vrnitev med drugo svetovno vojno premeščenih arhivov njihovim lastnikom. Kmalu so Združene države Amerike in Velika Britanija vrnilo večino arhivov, ki so jih zasegle ob koncu vojne – posebno tiste iz Nemčije.

Zahodni zavezniki so v Nemčiji zajeli tudi velike količine arhivskega gradiva, ki so ga prej zaplenili nacisti. Nekaj so ga vrnilo takoj, drugo pa dosti kasneje. Že leta 1945 so vrnilo gradivo Franciji, Belgiji in Nizozemski. Italiji so vrnilo arhive, ki so jih odpeljali nacisti leta 1963. Med letoma 1945 in 1948 so ZDA vrnilo v Sovjetsko zvezo precejšnje količine arhivov, ki so jih od tam odpeljali nacisti, kot na primer arhive iz Novgoroda, Rige, Kijeva itd. Rdeča armada pa je sama našla del sovjetskih arhivov iz Smolenska in Odese. Zahodne države v Sovjetsko zvezo niso vrnilo arhivov, ki so zadevali baltske države, saj niso priznale priključitve teh držav Sovjetski zvezi. Večino nemških arhivov so zahodni zavezniki pustili Nemcem, le del, ki se je nanašal na vojsko ali je imel večji politični pomen, je bil prepeljan v Veliko Britanijo in ZDA. Vračati so ga začeli leta 1951, dokončno pa so zahodni zavezniki vrnilo vse iz Nemčije odpeljane arhive do leta 1968. V skladu s sklepom ameriškega kongresa so vrnilo arhive Nemčiji oziroma drugim državam, na katere so se arhivi nanašali. Skupaj je bilo tako vrnjeno v Nemčijo do leta 1968 osem tekočih kilometrov arhivskega gradiva. Leta 1983 je bilo vrnjenega še nekaj gradiva Bavarskemu državnemu arhivu. Nem-

¹⁵ Grimsted, *Why Do Captured Archives*, str. 298.

¹⁶ *Returned from Russia*, str. 116.

¹⁷ UNESCO, *Report of the Director General*.

¹⁸ *Returned from Russia*, str. 112.

ški arhivi iz Velike Britanije pa so bili vrnjeni med letoma 1956 in 1968. Nekateri nemški dokumenti so bili inkorporirani tudi v ameriške fonde, kot na primer gradivo nürnberškega procesa.

Tudi Sovjetska zveza je del odpeljanih arhivov vrnila zaveznim državam. Vendar ne vseh.

Pomen mednarodnih strokovnih stališč do ravnanja s premeščenimi (zaplenjenimi) arhivi se je jasno izrazil v sporazumih, ki so jih podpisale vpletene strani. Že novembra 1992 sta se francoski in ruski zunanji minister dogovorila o vrnitvi francoskih arhivov iz Moskve: »v skladu z mednarodno prakso strani priznavata neodtujljivo pravico do javnih arhivov...«.¹⁹ Ta sporazum predstavlja, kot ugotavlja Grimstedova, pomemben dejavnik mednarodnega prava in mednarodne prakse pri vračanju arhivov.

Od kolokvija v Parizu leta 1992 je mednarodni arhivski svet podrobno spremljal položaj moskovskih arhivov. Zato je sklenil vprašanjem restitucije posvetiti posebno konferenco. Vprašanjem restitucije arhivskega gradiva in mednarodnim pravnim tradicijam je bila posvečena konferenca okrogle mize arhivov v Solunu leta 1994 (CITRA). CITRA je ob zaključku konference sprejela resolucijo, ki je pozvala k vrnitvi arhivov, ki so bili še vedno premeščeni kot posledica druge svetovne vojne ali kolonialne vladavine, in podčrtala, da so v skladu z arhivskimi načeli arhivi neodtujljivi ter unikatni. Resolucija je poudarila nesprejemljivost obravnave arhivov kot trofej ali objektov izmenjave. Resolucija je bila sprejeta z enim vzdržanim glasom (Rusija) ob enoglasni podpori preostalih.²⁰ Leta 1994 so se voditelji arhivov, ki jih je najbolj zadevalo gradivo, ki je bilo v Moskvi, sestali v Koblenzu. Kljub poskusu, da bi se problema in pogajanj lotili multilateralno, poskus ni uspel. Razprava o premeščenih arhivih se je nadaljevala tudi na naslednji konferenci okrogle mize arhivov CITRA leta 1995 v Washingtonu.

Leta 1995 je komite za pravna vprašanja pri mednarodnem arhivskem svetu o vprašanih restitucije arhivov zbral referenčno dokumentacijo in pravne osnove. Komite je na 72 straneh zbral in objavil obširno dokumentacijo.²¹ Leta 1998 pa je bila ta objavljena še v reviji Janus, ki jo izdaja mednarodni arhivski svet.²² Referenčni dosje je nastal na podlagi razprav na 29. (1993), 30. (1994), in 31. (1995) konferenci CITRE, saj so se te razprave dotikale tako strokovnih kot pravnih osnov za restitucijo. Dosje kot glavne referenčne dokumente za

vprašanja arhivske restitucije v celoti objavlja te dokumente:

A Mednarodno veljavna pravna besedila:

- 4. haaška konvencija, 1907
- Deklaracija združenih narodov proti razlastitvam na območjih pod okupacijo, 1943
- Splošna deklaracija o človekovih pravicah (OZN, 10. december 1948)
- Četrta ženevska konvencija o zaščiti civilistov v obdobju vojne (12. avgust 1949)
- Konvencija o zaščiti kulturne dediščine ob vojaškem spopadu (Haag, 14. maj 1954)
- Resolucija evropskega parlamenta o pravici narodov do informacije o lastni zgodovini in vrnitvi njihovega nacionalnega arhivskega gradiva (24. januar 1991)

B Dokumenti UNESCO

- Resolucija 4212, ki jo je sprejela generalna konferenca na 18. zasedanju v Parizu med 17. oktobrom in 23. novembrom 1973
- Poročilo (20C/102) generalnega direktorja o študiji, ki zadeva probleme, vpletene v probleme prenosa arhivskih dokumentov z ozemlja nekaterih držav v države njihovega izvora (1978)

C Profesionalna načela, ki jih je podprla arhivska skupnost in so bila sprejeta na zasedanjih mednarodnega arhivskega sveta:

- a resolucije, sprejete na konferencah CITRA:
 - Resolucija, sprejeta na VI. konferenci arhivske okrogle mize v Varšavi, 1961
 - Resolucija, sprejeta na XVII. konferenci arhivske okrogle mize v Cagliariju, 1977
 - Resolucija, sprejeta na XXX. konferenci arhivske okrogle mize v Solunu, 1994
 - Resolucija, sprejeta na XXXI. konferenci arhivske okrogle mize v Washingtonu, 1995
- b arhivsko profesionalno navodilo k Dunajski konvenciji o nasledstvu držav glede državnega premoženja, arhivov in dolgov (8. april 1983)
- c Mnenje arhivske skupnosti glede zahtev po vrnitvi premeščenih arhivov, ki ga je sprejel izvršni komite mednarodnega arhivskega sveta na svojem zasedanju v Guangzhou (10–13. april 1995)

K tem dokumentom lahko prištejemo še splošno deklaracijo o arhivih, ki jo je načelno potrdila generalna skupščina mednarodnega arhivskega sveta novembra leta 2009 na Malti in dokončno septembra

¹⁹ Grimsted: Why Do Captured Archives, str. 297.

²⁰ Resolutions of XXX International Conference of the Round Table on Archives (CITRA), str. 14–15.

²¹ ICA: Reference Dossier on Archival Claims.

²² Reference Dossier, Special Issue JANUS, str. 209–268.

lera 2010 v Oslu.²³ 26. oktobra 2011 je bila potrjena tudi kot deklaracija UNESCA.

Kot je na konferenci v Solunu leta 1994 že ugotovil Herve Bastien, sta mednarodni arhivski svet in konferenca CIJRE prišla do jasnega spoznanja in splošnega sprejetja načel v mednarodni arhivski skupnosti. To daje pri implementaciji teh načel v sodelovanju s profesionalnimi arhivskimi eksperti prednost teh načel pred splošnimi in političnimi konvencijami.²⁴ Stara arhivska pravila, ki sta jih postavila že E. Posner in T. R. Schellenberg, uživajo stalno in splošno priznanje ter imajo podporo, kot se je izrazilo že na konferenci CIJRE lera 1961. Ta načela vključujejo:

- spoštovanje načela celovitosti arhivskih fondov
- prevladujočo moč načela provenience nad teritorialno partinenco.²⁵

Načelo provenience pokriva tako zgodovinsko in nacionalno identiteto kot tudi upravno kontinuiteto. O širokem in posebnem pomenu arhivov govorimo vedno znova. 17. marca 1947 je pravni sektor vojaške uprave ZDA v Nemčiji sprejel memorandum, ki je vseboval to izjavo: »Arhivi so po svoji naravi prvotni, izvirni, koristni in uporabni. Premestitev pomeni, da postanejo tako rekoč neuporabni za namen, za katerega so bili ustvarjeni in ohranjeni. Tisti, ki imajo le zgodovinski pomen, so dediščina, za katero civilizirane družbe priznajo, da upravičeno pripada tistim prebivalcem, ki so jih podedovali. To vedno znova poznamo po svetu, kjer arhivi pripadajo tradiciji naroda, lokalne skupnosti ali celo posamezne družine. S premestitvijo v drugo državo bi bila uničena njihova tradicionalna in sentimentalna vrednost, ki je povezana z njihovo zgodovinsko lokacijo; to bi bil napad na javno vest sveta...«²⁶

Prvi potrební korak, ki zadeva vračanje odpeljanih arhivov, je identifikacija. Zelo pogosto so ti arhivi hranjeni na skritih krajih, za katere ve le omejeno število oseb. Zato niso niti dostopni niti v splošni rabi in tako postanejo nekoristni za vse, razen za imetnike, pa še ti se ne smejo sklicevati na njih.

V razpravah v Solunu so nekateri govorili tudi o faktorju časa, a stališče, da naj bi dolgotrajna miroljubna posest v dobri veri (bona fide) vodila v položaj »status quo« kot na primer v Münsterskem sporazumu iz leta 1648, ki ni predpisoval restitucije odpeljanih arhivov, kasneje ni bilo sprejeto. Vprašanja restitucije v vojni odpeljanega arhivskega gradiva niso od večeraj, resnejši problem so bila že po Napoleonovih vojnah.

Praksa ne upošteva vedno sicer strokovno nespornih načel. V vseh časih je bila zaplemba, pa tudi restitucija arhivov motivirana s političnimi razlogi. Leta 1945 je tako potekala tudi izmenjava arhivalij med ZDA in Sovjetsko zvezo kot vojnima zavezanicama, »sovražni tabor« pa je moral počakati. Primer arhiva komunistične stranke iz Smolenska ponuja tudi drug primer politične intervencije ob problemu restitucije. Marca 1992 so arhivisti ZDA ponudili Sovjetski zvezi tiste dele tega arhiva, ki jih je še hranil Nacionalni arhiv ZDA (NARA). Vrnitev je ustavil ameriški kongres zaradi nerešenih zahtev po vrnitvi zbirk hebrejskih knjig in rokopisov ter tistih v jidišu, ki so bili še v ruski državni knjižnici v Moskvi, zasebnim lastnikom, ki so živeli v ZDA (predvsem judovski skupnosti Chabad). Presenetljivo pa je podobno ponudbo ZDA leta 1965 Sovjetska zveza zavrnila, tudi iz političnih razlogov. Neresituirani del arhiva iz Smolenska je ruska stran dolgo uporabljala kot izgovor za ustavitev restitucije iz Rusije v zahodne države.²⁷ Ko so ZDA ugotovile, da ne bodo mogle z izsiljevanjem dobiti hasidskih rokopisov, za katere si je prizadevala ameriška judovska skupnost Chabad, ki izhaja iz Rusije, so ZDA leta 2002 vrnilo arhiv komunistične stranke iz Smolenska v Rusijo.

Padec železne zavese je spodbudil tudi vračanje in izmenjavo drugih arhivov. Lera 1990 je Nemčija z Estonijo izmenjala del arhivov. Nemci so Estoncem izročili mestni arhiv Talina, Estonci pa Nemčiji dele arhivov hanzcatskih mest Hamburga, Bremna in Lübecka. Gradivo ruskih ambasad in konzulatov iz obdobja pred revolucijo, ki ga je hranil Nacionalni arhiv ZDA, so ZDA vrnilo Sovjetski zvezi leta 1989. Gradivo ruske ambasade v Washingtonu in Parizu pa še hrani Hooverjev inštitut v Kaliforniji, to pa kaže le, da prenos javnih arhivov v zasebne ustanove dodatno zaplete proces restitucije.²⁸

Restitucija je postala tudi tema pri sprejemanju Rusije v svet Evrope. Po (politični) blokadi restitucije arhivov Franciji v duni maja 1994 se je v reševanje problema intenzivneje vključila Evropska unija, to pa se je pokazalo pri sprejemanju Rusije v svet Evrope.²⁹ Takrat je Rusija privolila v restitucijo »vključno z arhivi«. Eden od pogojev za članstvo v svetu Evrope, v katerega je Rusija januarja leta 1996 tudi privolila, je namreč bil hitra rešitev vprašanj, povezanih z vračanjem lastnine, ki so ga zahtevale države članice sveta Evrope, in to, kot je izrecno navedeno, »vključno z arhivi«, odpeljanimi v Mosk-

²³ Košir: Splošna deklaracija, str. 309 sl.

²⁴ Bastien: About archival claims, str. 64.

²⁵ Bastien: About archival claims, str. 64 sl.

²⁶ Oldenhege: Bilateral and Multilateral Cooperation, str. 129.

²⁷ Auer: Restitution of Removed Records, str. 174.

²⁸ Auer: Restitution of Removed Records, str. 177.

²⁹ Returned from Russia, str. 119.

vo leta 1945. Arhivi so sicer le del kulturne dediščine, ki je bila po letu 1945 odpeljana v takrarno SZ in so tudi doživeli manj pozornosti kot umetniška dela in drugi kulturni spomeniki.

Nesporna in uveljavljena stališča arhivske stroke so bila tudi podlaga za to, da je svet Evrope med pogoje za rusko članstvo izrecno uvrstil tudi vračanje odpeljanih arhivov. Obenem je svet Evrope v sodelovanju z mednarodnim arhivskim svetom oblikoval dosje številnih dokumentov, ki so povezani z mednarodno prakso vračanja arhivov.

Mednarodni pritisk v povezavi z nespornimi arhivskimi načeli je obrodil sadove. Tako so se iz Rusije vrnili arhivi najprej v Francijo in nato v druge zahodnoevropske države, sedaj pa poteka vračanje v Avstrijo in Grčijo. Samo v Nemčijo je bilo le simbolično vrnjenih nekaj dokumentov. Še vedno pa ostajajo v Moskvi številni judovski dokumenti, tudi številni dokumenti, ki so bili last žrtev holokavsta.

Ruski profesor Mark Boguslavski je povzel vse pravne elemente pri primerih vrnitve arhivskega gradiva iz Rusije po letu 1991. Čeprav ruski zakon obravnava vse odpeljane kulturne dobrine od arhivov do umetnin enako, pa tudi Boguslavski meni, da imajo arhivi drugačen pravni status kot knjige in umetnine. V nasprotju z umetninami in slikami ima vračanje arhivov poseben pomen.³⁰ Zahodni strokovnjaki pa še bolj poudarjajo pomen arhivov. Tako UNESCO kot mednarodni arhivski svet poudarjata prednostni pravni pomen vračanja arhivov v kraj njihovega izvora, saj imajo arhivi kot enkratni dokumenti časa poleg kulturnega, znanstvenega in simbolnega tudi pravni ter informativni pomen. UNESCO je prepoznal arhive kot spomin sveta (»Memory of the world«), podobno tudi številne mednarodne resolucije, vključno z resolucijami OZN.³¹ Tak pomen arhivov so v dobršni meri priznali tudi ruski arhivisti in neprimerljivo bistveno več arhivov je bilo vrnjenih iz Rusije kot preostalih umetnin, premeščenih v obdobju druge svetovne vojne.

Posebna sekcija je vprašanja restitucije obravnavala tudi na mednarodnem arhivskem kongresu na Dunaju leta 2004. Ukvarjala se je tako s pravnimi kot političnimi platmi premeščenega arhivskega gradiva. Tam so sodelovali Elena S. Danielson (direktorica Hooverjevega inštituta, knjižnice in arhiva, Stanford), Patricia Kennedy Grimsted (Ukrajinski raziskovalni inštitut, Harvard), Jaap Klosterman (direktor Mednarodnega inštituta za socialno zgodovino, Amsterdam), Vladimir P. Kozlov (direktor Zvezne ruske arhivske službe, Moskva), Daria Na-

lec (direktorica Direkcije poljskih arhivov, Varšava) in Władysław Stepniak (Direkcija poljskih arhivov, Varšava). Problem premeščenih arhivov je danes močno aktualen. Velike količine premeščene pisne kulturne dediščine so posledica vojn, revolucij, sprememb državnih mej ipd. Predstavljeni so bili trije pogledi na omenjeno problematiko: ameriški, poljski in ruski. V razpravi pa se je pokazalo, da je v Evropi to zelo vroče vprašanje, posebno ob primeru Nemčije. Ponovno je bilo opozorjeno na CITRO 1994 v Solunu, ko je takratni generalni sekretar MAS Charles Keckskemer predlagal pobudo za kodifikacijo mednarodnega prava o arhivih, za generalna načela, ki bi bila v pomoč pri podobnih problemih. Rezultat je bil referenčni dosje mednarodnega arhivskega sveta iz leta 1995. Da problem ni le evropski, so opozorili v razpravi nekateri predstavniki držav iz severne Afrike, saj so alžirski arhivi, ki so bili odpeljani v Francijo, še vedno nedostopni.

Danes so pri zahtevah po vračanju arhivov vedno bolj žgoča tudi vprašanja pokolonialne restitucije arhivov. Posebno odločne zahteve izražajo nekdanje francoske kolonije (Alžirija, Vietnam), pa tudi Indija ter Indonezija Nizozemski itd. Zahteve Indonezije so bile rešene leta 1974, ko je Nizozemska vrnila arhive v Džakarto. Pri mednarodnem arhivskem svetu deluje tudi komisija za arhivsko restitucijo. Ugotavlja, da so danes poleg nerešenih vprašanj restitucije nemških in poljskih arhivov v ospredju še vprašanja pokolonialne restitucije. Pri vseh navedenih pa ima veliko vlogo tudi politika.

Ruski zakon o restituciji kulturne dediščine, premeščene na ozemlje Ruske federacije, kot posledica druge svetovne vojne (1998/2000)

Razprava v dumi, ki se je začela po vrnitvi prvega dela arhivov Franciji, se je končala s sklepom, da Rusija ne more vrniti nobenega arhivskega gradiva ali drugih objektov kulturne dediščine, dokler duma o vračanju ne bo sprejela posebnega zakona. V Rusiji se je tako o vračanju arhivov in umetnin sredi devetdesetih let začela dolga razprava, rezultat pa je bil zvezni zakon Ruske federacije: Zakon o kulturnih dobrinah premeščenih v Sovjetsko zvezo kot rezultat druge svetovne vojne, ki so danes na ozemlju Ruske federacije. Zakon govori tudi o možnosti nacionalizacije kulturnih dobrin, ki so bile po Stalinovem ukazu zaplenjene ob koncu vojne. Pri tem zakon ne dela razlik med odpeljanimi umetninami, arhivi in knjižnicami. Zanimivo pa je, da so tak družbeni nemir, ki se je prenesel tudi v dumo, sprožili arhivski dokumenti in ne odpeljane umetnine znanih slikarjev, kot so Goya, El Greco, Degas ali

³⁰ Returned from Russia, str. 128.

³¹ Prav tam.

Dürer. Ruska federacija je potrebovala približno deset let od takrat, ko je javnost izvedela za premeščene arhive in drugo odpeljano kulturno dediščino, da je oblikovala svojo pravno osnovo za vračanje. Danes je edina država, ki ima sprejet tak zakon. Zakon pa daje večji poudarek nacionalizaciji kot pa restituciji. Razprava v dumi in ruski javnosti se je osredotočila na odpeljano v pomenu vojnega plena, po mnenju nekaterih sedaj legitimnega dela ruske kulturne dediščine. V sovjetskih in posovjetskih ruskih očeh je bilo navedeno videno kot povojne reparacije in kompenzacija za izgube v vojni. V delu javnega mnenja so taka stališča prevladovala. Dolge razprave v dumi so potekale v tem »patriotskem« duhu in proti restituciji nečesa, kar naj bi bile upravičeno vojne trofeje. Sovjetski duh iz šestdesetih let, ki je bil naklonjen restituciji arhivov (vsaj do socialističnih zaveznikov, katerim je bil del gradiva vrnjen), je bil pozabljen. Razlog za to, da ne bi vrnil francoskih arhivov, je bil tudi primer partijskega arhiva iz Smolenska, ki je bil v ZDA in ga te takrat še niso vrnile. Poleg tega so nekateri odposlanci menili, da bi morale riste države, ki želijo vrnitev arhivov, za to plačati odškodnino.

Del ruske administracije s predsednikom Borisom Jelcinom na čelu se je odločno upiral predlogu zakona in se zavzemal za vračanje arhivov v skladu z mednarodnimi arhivskimi strokovnimi načeli. Na koncu pa je duma poslušala Nikolaja Gubenko, velikega nasprotnika restitucije in od leta 1990 predsednika odbora za kulturo v dumi. Gubenko je bil tudi sicer nasprotnik Borisa Jelcina. Gubenko je zmago, s katero je Rusija nacionalizirala del odpeljane kulturne dediščine, primerjal z zmago v bitki za Stalingrad.³² Zakon sta sicer potrdila oba domova parlamenta, vendar pa je Jelcin uveljavil svoj veto. Svet federacije pa veta ni upošteval in je leta 1997 zakon potrdil. Predsednik Jelcin pa ga še vedno ni hotel podpisati. Jelcin je menil, da je zakon protiustaven, in je samo dan po potrditvi zakona na obisku v Nemčiji predsedniku Kohlu izročil nekaj dokumentov iz zapuščine nemškega socialdemokrata judovskega rodu Walterja Rathenaua. Aprila 1998 je bil Jelcin prisiljen podpisati zakon, o njem pa je moralo odločati še ustavno sodišče. Ustavno sodišče je zakon potrdilo po več kot letu dni odločanja (julija 1999). Ustavno sodišče pa je menilo, da so v delih zakona pravne nepravilnosti. Popravljenе so bile leta 2000 v revidirani verziji zakona. Dokončno je maja 2000 zakon podpisal predsednik Putin.

Tudi popravljeni zakon še vedno zagotavlja možnost nacionalizacije v Rusijo odpeljane kulturne dediščine. Prepoveduje vračanje kulturne dediščine v Nemčijo, z določenimi pogoji pa ga omogoča v države, ki so se bojevale proti nacizmu in tistim, ki so bili žrtve nacizma. V primeru vračanja pa zakon predvideva izmenjavo ali kompenzacije v taki ali drugačni obliki za skladiščenje, varovanje ipd. Zakon je tako protisloven, ko gre za žrtve nacističnega režima iz Nemčije (oziroma z ozemelj pod tretjim rajhom).

Tudi po sprejetju zakona so se bilateralna pogajanja s številnimi državami nadaljevala, seveda pa ne z veliko hitrostjo. Restitucija ni bila visoko na ruski agendi, zato pa je bil pritisk evropskih držav še vedno močan. Leta 2000 je Rusija tako vrnila še zadnjo skupino in s tem večino arhivskih fondov, odpeljanih iz Francije. Nekaj »francoskih« fondov pa je vendarle še ostalo v nekdanjem specialnem arhivu. Arhivska služba Ruske federacije (ROSARHIV) pa je pokazala pripravljenost za pogajanja tudi z drugimi zahodnoevropskimi državami.

Odredba (posranovljenje) vlade ruske federacije je 2. decembra 2000 (št. 913) vključila nov zakon in pooblastila ministrstvo za kulturo za obravnavo zahtev po restituciji. Nova odredba, izdana 11. marca 2001 (št. 174), je imenovala člane sveta za restitucijo. Poleg tega je določila, da morajo zahodne države po objavi arhivskega popisa ali kataloga v 18 mesecih vložiti zahteve za restitucijo. Arhivsko gradivo, ki ga ne bodo zahtevali nazaj, po tem času postane last Ruske federacije. Problem pa je, kako ravnati v veliki večini primerov, za katere popisi še niso bili narejeni. Posamezne države so zato v Rusijo poslale svoje strokovnjake. Nizozemska je tako poslala posebno strokovnjaka za judovske in masonske arhive, ki sta odigrala pomembno vlogo pri identifikaciji dokumentov (napisanih v nizozemščini in hebrejščini). Za zdaj je ruska arhivska služba priznala le vojnemu arhivu (RGVA – v okviru katerega je tudi nekdanji specialni arhiv) status arhiva, za katerega je mogoče zahtevati vrnitev, čeprav so bili premeščeni arhivi odpeljani tudi drugam. 31. marca 2005 je vlada Ruske federacije sprejela novo odredbo (št. 173), ki je dopolnila tisto iz leta 2001.

Pred sprejetjem zakona o restituciji leta 1998/2000 je v primeru vračanja ruska duma sprejela posebno odredbo, na podlagi katere so bili arhivi vrnjeni. Tako je bilo v primeru restitucije arhivov Liechtensteinu leta 1997 ali Veliki Britaniji leta 1998. Za francoske arhive, za katere je bil sicer podpisan meddržavni sporazum leta 1992, uresničevanje pa je bilo ustavljeno zaradi moratorija v dumi, je za vrnitev leta 2000 zadoščal le vladni odlok. V primerih

³² Returned from Russia, str. 121.

drugih je bil potreben celo poseben zakon. Duma je tako po treh obravnavah sprejela poseben zakon za vrnitev 134 redkih knjig iz kalvinističnega seminarja na Madžarskem. Ta zakon je februarja 2006 podpisal predsednik Putin. Za del avstrijskih zahtev naj bi bil predvidoma tudi potreben akt, ki naj bi ga sprejela duma.

Čeprav je pri restituciji arhivov maja 1994 nastal zastoj, je bila ta kasneje vendarle mnogo uspešnejša od restitucije umetnin. Vrnjenih je bilo le nekaj primerkov umetnin od množice odpeljanih in manj kot 1000 od ocenjenih enajst do dvanajst milijonov v Rusijo odpeljanih knjig. Desetletje po sprejetju zakona leta 1998 je sledilo še več uspešnih primerov restitucije arhivov. Po podpisu ruskega zakona je bilo rešenih pet primerov restitucije gradiva, ki so ga zaplenile nacistične oblasti in je bilo leta 1945 odpeljano v SZ. Štiri od teh primerov je rešila diplomacija Rusije in vpletenih držav, Francije, Belgije, Nizozemske in Luksemburga. Zadnji primer pa se nanaša na zasebni družinski arhiv, in sicer arhivske dokumente družine Rothschild, ki so po provenienci izhajali iz Avstrije in jih je Rusija leta 2001 vrnila arhivu družine Rothschild v Londonu. Dva primera vrnitve se nanašata na gradivo kneževine Liechtenstein leta 1996 (na podlagi ruske vladne uredbe). Leta 1999 pa je ruski zunanji minister osebno vrnil v London vojne dnevnike britanskega ekspedicijskega korpusa na osnovi predpisa dume dva meseca po sprejetju zakona. Kar zadeva preostale države so najdlje pogajanja z Avstrijo, pogajajo pa se tudi druge države, kot npr. Grčija.

Pregled nekaterih primerov restitucije arhivov iz Rusije

Liechtenstein

Liechtenstein je dobil arhivsko gradivo vrnjeno iz Rusije že leta 1996, se pravi pred sprejetjem ruskega zakona. Polovica vseh fondov kneževine je leta 1945 zasegla Rdeča armada v bližini Dunaja. Najprej so arhive shranili v knjižnico Akademije znanosti in umetnosti, nato pa so jih premestili v specialni arhiv. Tam je bilo gradivo tako rekoč pozabljeno do leta 1990. Restitucijo arhivskega gradiva, ki je nastalo v kneževini, je potrdila duma šele, ko se je kneževina Liechtenstein dogovorila za izmenjavo za dokumente, povezane z usmrtnijo ruske carske družine leta 1918. Izročitev se je zgodila prav v času, ko se je ruska komisija ukvarjala s preučitvijo usmrtnice carske družine v Jekaterinburgu. To gradivo je Liechtensteinskemu knezu uspelo pridobiti od avkcijske

hiše Sotheby.³³ Poročilo o usmrtni carja Nikolaja II. in njegove družine je bilo shranjeno v eni od pariških bank kar 70 let.³⁴ Z vrnitvijo arhivov je bila povezana tudi visoka politika, saj je bila z »izmenjavo« povezana tudi navezava diplomatskih odnosov med državama. Kot je vidno iz odloka dume, je ruska stran razumela vrnitev predvsem kot »izmenjavo«. Kljub temu so bile kritike te »izmenjave« v nekaterih ruskih časopisih ostre, saj je Rusija »tri tone dragocenih liechtensteinskih rokopisov« zamenjala za tri zvezke Nikolaja Sokolova.³⁵ Medtem ko so ruski »patrioti« zahtevali preiskavo o tem, pa je mednarodna arhivska skupnost vrnitev arhivov pozdravila z upanjem, da bo Rusija pričela upoštevati mednarodno prakso. Ta izmenjava se je kasneje pokazala za model, po katerem je bil iz Rusije vrnjen arhiv družine Rothschild.

Velika Britanija

Naslednja vrnitev arhivov iz Rusije je sledila leta 1998. Tja so bili vrnjeni arhivi angleške proveniencie, ki so jih zaplenili nacisti. Vrnitev je potrdila tudi duma, a tokrat ni govorila več o izmenjavi, ampak o »vrnitvi dokumentov, ki so izvorno pripadali britanskim vojaškim ekspedicijskim silam«. Čeprav ni šlo za izmenjavo, je Velika Britanija izročila Rusiji kopije dokumentov, ki se nanašajo na ruskega carja Nikolaja II. V Veliko Britanijo so bili arhivi iz Rusije vrnjeni leta 1998.

Nizozemska

Prva država, ki ji je uspelo doseči sporazum o leta 1990 v Rusiji odkritih arhivalijah, je bila Nizozemska. Nizozemska je junija leta 1991 gostila sovjetske arhiviste, med njimi tudi bodočega prvega moža ruskih arhivov Vladimirja Kozlova. Januarja 1992 je nizozemski strokovnjak Marc Jensen v specialnem arhivu identificiral 26 arhivskih fondov nizozemske proveniencie. Marca 1992 so bili nizozemski arhivisti prvi tuji arhivisti, ki so vstopili v skladišče specialnega arhiva. Marca 1992 sta direktor nizozemskega državnega arhiva in direktor ruske

³³ Grimsted: *Why Do Captured Archives*, str. 309. Za dokumente naj bi kneževina plačala od četrta do pol milijona dolarjev.

³⁴ Gray: *The Return of the Rothschild Archives*, str. 291.

³⁵ Nikolaj Aleksejevič Sokolov, 1882–1924. Kot monarhist je sodeloval v več poskusih rešitve družine Romanov iz rok boljševikov. Leta 1919 je po ukazu admirala Kolčaka vodil raziskavo o poboji te družine. Ko je bila leta 1920 ruska bela garda poražena, je pobegnil v Francijo. Njegovi dokumenti so imeli posebno velik pomen vse do odkritja trupel carske družine leta 1989.

arhivske službe podpisala poseben protokol. Protokol je predvideval vrnitev nizozemskih arhivov, ki so jih odpeljali nacisti, nato pa še Rdeča armada. Protokol pa ni bil ratificiran, saj ni bilo jasno, kdo je pristojen za to – ruski predsednik, vlada ali дума. Zaradi nasprotujočih si stališč je proces zastal. Kljub temu pa je Nizozemska lahko naročila in dobila 35.000 kopij nizozemskih dokumentov iz specialnega arhiva. Šele po sprejetju zakona leta 1998 so bila novembra 1999 pogajanja obnovljena in v Moskvi se je sestala nizozemsko-ruska delovna skupina. Njena prva naloga je bila identifikacija nizozemskih arhivov v nekdanjem ruskem specialnem arhivu. Dodatno so bili odkriti arhivi nizozemskih prostozidarjev, rotary klubov ipd. Skupaj prek 30 fondov. Junija 2001 je Moskvo obiskala nizozemska kraljica Beatrix in sprejela je bila odločitev, da Rusija vrne Nizozemski prvih 22 fondov, o preostalih 9 fondih pa naj bi odločali kasneje. Uradni sporazum je bil podpisan novembra 2001. Konec januarja 2002 je bilo 22 arhivskih fondov prepeljanih iz Moskve na Nizozemsko. Januarja 2003 je bil podpisan še dogovor za preostalih 9 fondov. Ti so bili prepeljeni iz Rusije na Nizozemsko maja 2003. Arhivsko gradivo je Nizozemski državni arhiv izročil pravnim naslednikom. Nizozemska je Rusiji plačala za stroške za hranjenje ipd. 111.791 dolarjev.³⁶ V tem obdobju pa se je nizozemsko zunanje ministrstvo odreklo pritiskom na Rusijo za vrnitev umetnin, ki so bile po vojni prav tako odpeljane iz Nizozemske v Moskvo. Z vrnitvijo 31 fondov pa zgodba za Nizozemsko še ni povsem zaključena, saj predvidevajo, da obstajajo dokumenti »drobci« nizezemske provenience tudi v drugih fondih, prav tako še ni bilo rešeno vprašanje nizozemskih dokumentov, ki jih hranijo drugi ruski arhivi.

Belgija

Belgija se je za vrnitev svojih obsežnih arhivov začela pogajati z Rusijo takoj po odkritju arhivov leta 1992.³⁷ Podpis dogovora o vrnitvi je bil predviden za leto 1993 ob obisku ruskega predsednika Jelcina v Bruslju. Podpisa dogovora pa ni bilo. Dolga pogajanja so obrodila sadove novembra 1999, ko je ruska stran privolila v vrnitev arhivov. Ruska stran pa je želela kopije arhivov, ki zadevajo Rusijo in so shranjeni v Belgiji, na mikrofilmih. Sledilo je usklajevanje belgijskih podatkov z ruskimi. Decembra 2000 je bil podpisan sporazum o vrnitvi belgijskih

arhivov, dogovor o dokončnem seznamu arhivov, ki naj bi bili vrnjeni, pa še ni bil dosežen, saj je ruska stran vztrajala le pri fondih iz nekdanjega specialnega arhiva. Pogajanja so bila končana marca 2001 s podpisom protokola, seznamom arhivov, ki bodo vrnjeni – to so bili le arhivi iz vojnega arhiva, z dostavkom, da je seznam lahko še razširjen. Protokol je določal, da gre za prosto restitucijo brez odškodnine, za stroške pa je Belgija morala plačati ruski arhivski direkciji 130 tisoč dolarjev. Končno pa je Belgija plačala Rusiji ta denar z navodbo, da gre za stroške za skladiščenje in varovanje gradiva zadnjih perdeset let. Belgija je želela k vrnjenim arhivom priključiti še tiskovine, ki so bile del fondov, namenjenih vrnitvi, vendar pa naj bi te prišle v poštev v naslednjem transportu po dodatnih dogovorih med obema stranema. Sver za restitucijo je potrdil protokol avgusta, minister za kulturo pa septembra. Ker naj belgijski arhivi ne bi imeli posebnega pomena za Rusijo, je o potrditvi protokola odločala ruska vlada (in ne parlament) z odredbo decembra 2001. Vrnjenih je bilo 40 fondov belgijske provenience. V dokumentih ministra za kulturo je še govor o belgijski zahtevi za vrnitev, vladni dokument pa govori le o »izmenjavi«. V zameno za belgijske arhive je belgijska vlada izročila Rusiji mikrofilme dokumentov Ruskega carskega liceja, ki jih hrani belgijski vojni muzej.

Belgijski arhivi so bili vrnjeni leta 2002, podobno kot Nizozemski šele desetletje po začetku pogajanj. Transport in zavarovanje prevoza je krila Belgija. V Moskvo je odšlo 15 velikih vojaških tovornjakov in nekaj spremljevalnih vozil. To je bil prvi konvoj vojaških vozil NATA v Moskvi sploh. Transport je bil končan maja 2002. Velik del teh belgijskih arhivov je vojaškega izvora.

Pri vračanju belgijskih arhivov je imel pomembno vlogo direktor inštituta za socialno zgodovino v Gentu, ki si je vzel veliko časa za popis in identifikacijo belgijskih judovskih, prostozidarskih in socialističnih arhivov, shranjenih v specialnem arhivu in drugih skladiščih v Moskvi, to pa je zelo olajšalo pogajanja o vračanju.

Francija

Francija je podpisala diplomatski dogovor o vračanju novembra 1992. Sporazum o restituciji sta podpisala francoski predsednik Francois Mitterand in Andrej Kozirjev. Pogajanja pa niso bila lahka, saj je imela ruska stran velike zahteve. Rusija je zahtevala za zamenjavo vse ruske arhive v Franciji. Končno pa je ruska stran privolila v plačilo 3,5 milijona francoskih frankov in še pol milijona frankov za

³⁶ Kerelaar: *The Return of the Dutch Archives*, str. 245.

³⁷ Vermote – Lustr: *Papieren Bitter! The Confiscation and Return*, str. 191 sl.

pripravo gradiva za vračanje. Francija pa je plačala še 50 tisoč frankov za kopije ruskih popisov.³⁸ Obsežno gradivo, ki obsega več kot milijon arhivskih enot oziroma ga je za sedem tekočih kilometrov,³⁹ naj bi bilo pred vrnitvijo namreč posneto na mikrofilm, a se to ni zgodilo. Spomladi leta 1994 je bila dobra polovica zahtevanih francoskih arhivov, vključno z gradivom francoskih ministrstev in nekaterimi zasebnimi fondi, kot so fondi Rothschildov, Leona Bluma, Juliesa Mocha in Marca Blocha, vrnjena v Francijo. Ni pa bilo vrnjeno gradivo judovskih skupnosti (Alliance israélite universelle, Association des Juifs polonais en France, Fonds national européen Keren Kayemeth ...). Rusi so namreč izrazili dvom, da gre za francoske organizacije. Leta 1995 je ruska дума sprejela resolucijo, s katero je razglasila moratorij na restitucijo, dokler ne bo sprejet ustrezen zakon. Vroča razprava v dumi pa je vse bolj zmanjševala naklonjenost vrnitvi. Leta 1998 je bil sprejet zakon, mesec kasneje sta francoski in ruski premier podpisala sporazum o vrnitvi, ruska дума pa je dala soglasje za »izmenjavo« arhivov s Francijo. Marca 2000 sta nato iz Rusije v Francijo prispeli prvi dve škatli, ki sta vsebovali gradivo judovske šole. Decembra 2000 je več tovornjakov pripeljalo še preostalo gradivo, med drugim tudi gradivo judovskih skupnosti. Francoski državni arhiv je gradivo posredoval naprej njihovim lastnikom.

Luksemburg

Avgusta 1940 je nemška varnostna služba zapolnila imetje luksemburških prostozidarskih lož. Kakšna je bila nadaljnja pot arhivov, ni natančno dokumentirano. Leta 1994 so bili luksemburški prostozidarski dokumenti odkriti v specialnem arhivu v Moskvi. Oktobra 1999 je prišla uradna luksemburška zahteva za vrnitev. Leta 2000 so začeli v Moskovskem arhivu delo strokovnjaki. Od leta 2000 do leta 2003 so potekala diplomatska pogajanja med vladama in se avgusta 2003 končala s podpisom sporazuma o vračanju. Novembra 2003 pa so bili arhivi prepeljani v Luksemburg. Novembra 2004 je bil podpisan še sporazum med Luksemburškim državnim arhivom in Veliko ložo Luksemburga.⁴⁰

Arhiv družine Rothschild

Pogajanja med družino in Rusijo so potekala skoraj deset let. To je bil tudi prvi arhivski fond, avstrijske proveniencce, ki je bil po letu 1991 vrnjen iz Moskve. Leta 1992 je bilo ugotovljeno, da so v specialnem arhivu v Moskvi ohranjeni tudi arhivi družine Rothschild. V letu 1993 je bilo ugotovljeno, da gre za dva fonda družine, in sicer za fond francoske in fond avstrijske veje. Gradivo francoske veje je bilo vrnjeno leta 1994. Francosko zunanje ministrstvo ga je izročilo pariškemu uradu banke Rothschild.⁴¹

Gradivo avstrijske veje družine Rothschild je povezano z ustanovitvijo dunajske banke Rothschild leta 1820. Banka je financirala prve železnice v habsburški monarhiji in investirala v jeklarsko industrijo na Moravskem. Leta 1855 je ustanovila banko Creditanstalt, ki je postala največja banka v monarhiji in kasneje v prvi republiki. Družina Rothschild je zbežala iz Avstrije leta 1938 ob anšlusu. Nemška varnostna policija je arhive zasegla marca 1938 v prostorih banke in družinske hiše na Dunaju. Takoj zatem so bili arhivi prepeljani v Berlin. V času, ko se je okrepilo zavezniško bombardiranje, so nacisti arhive prepeljali na vzhod in leta 1944 v Šlezijo (na ozemlje današnje Poljske). Poleti 1945 so arhiv odkrile protiobveščevalne enote Rdeče armade (SMERSH) in ga odpeljale v Moskvo.

Leta 1993 so specialisti gradivo avstrijske veje družine pregledali in ugotovili, da zadeva dejavnost družine, povezano z železnicami v Avstriji, Galiciji in na Madžarskem, elektrifikacijo v severni Italiji, tovarno papirja na Madžarskem, donavsko paroplovno družbo. Obenem arhiv vsebuje tudi gradivo, povezano z bančnimi posojili vladam Avstrije, Belgije, Nizozemske, Francije, Nemčije, Švedske, oblastem Bosne in Hercegovine in Japonske ter osebnimi posojili družini Esterhazy in srbskemu kralju Aleksandru. Arhiv vsebuje tudi dokumente, povezane z upravljanjem družinskih posesti, osebno korespondenco, fotografije itd. V arhivu je del tudi zelo zgodnjih družinskih dokumentov iz Frankfurta, to pa daje temu arhivu še toliko večji pomen. Najstarejši dokument je iz leta 1769.

Prvo zahtevo za vrnitev arhiva iz Rusije je družina Rothschild vložila leta 1993. Medtem, ko je bil predsednik Jelcin naklonjen vrnitvi pa so dogodku kmalu šli v drugo smer z razpravami ob sprejemanju ruskega zakona o restituciji. Ker se pogajanja niso premaknila z mrtve točke je družina Rothschild navezala stike s Liechtensteinskim knezom in začela

³⁸ Kuperminc: *The Return of Looted French Archives*, str. 145.

³⁹ Jena von Kai: *Die Rückführung deutscher Akten*, str. 391.

⁴⁰ Hoffman: *Restitution of Masonic Archives*, str. 283.

⁴¹ Gray: *The Return of the Rothschild Archives*, str. 287 sl.

reševati zahtevo na podoben način, kot kneževina. Leta 1999 so Rothschildi uspeli na trgu kupiti 5000 pisem korespondence med carjem Aleksandrom II. in njegovo ženo Jekaterino. Leta 2000 je bila družinska zahteva posredovana predsedniku Putinu. Vrnitev sta kmalu nato podprla minister za kulturo in direktor ruske arhivske direkcije. Ker je bil arhiv družine Rothschild najden na ozemlju Poljske, je bilo gradivo vrnjeno na podlagi običajnega ruskega civilnega zakonika. Ruski zakon o restituciji se namreč nanaša le na arhivsko gradivo, odpeljano po drugi vojni iz Nemčije in njenih zaveznic. Ker so gradivo vračali na podlagi civilnega zakonika, ni bil potreben meddržavni sporazum in restitucija je bila lahko urejena neposredno z družinskimi dediči in je bil prvi tovrstni nevladni sporazum. Ministrstvo za kulturo je 17. avgusta 2001 sprejelo sklep (št. 883) o vrnitvi arhiva družine Rothschild. Sklep je podpisal minister. Sklep je bil obenem podlaga za sprejetje korespondence carja Aleksandra II. kot kompenzacije na podlagi zakona o restituciji. Sklep ruske dume v tem primeru ni bil potreben. Prenos in izmenjava arhivov sta bila izvedena konec novembra 2001. Hkrati pa je družina Rothschild izročila Rusiji pisma ruskega cesarja Aleksandra II., ki jih je kupila na prostem trgu.⁴²

Avstrija

Moskovski specialni arhiv sta v devetdesetih letih pregledala avstrijska zgodovinarja Gerhard Jag-schitz in Stefan Karner.⁴³ Gradiva avstrijske proveniencije naj bi bilo za okoli dva kilometra. Avstrijska vlada je uradno zahtevala restitucijo arhivskih dokumentov avstrijske proveniencije leta 2001. Duma je o zahtevi razpravljala več kot leto, in to glede na vprašanje, ali naj bi bila Avstrija v drugi vojni zavezniška ali sovražna država. Sklep je bil, da bo vrnjeno tisto gradivo, ki ima pravne naslednike, ne pa gradivo uradov tretjega rajha. Avstrija je okrepila svoje pogajalske pozicije tudi po mednarodnem arhivskem kongresu na Dunaju leta 2004, ko je postal dr. Lorenz Mikoletzky, direktor državnega arhiva, tudi predsednik mednarodnega arhivskega svera. Marca 2005 je bil sprejet dogovor med pogajalskima skupinama. Takrat sta državi podpisali protokol, maja 2005 pa ga je potrdil tudi ruski svet za restitucijo. Oktobra 2005 je Avstrija vrnila Rusiji kip letečega Merkurja, ki so ga iz Rusije odpeljali nacisti. Kip letečega Merkurja je bil odlitek, izdelan na podlagi izvornika v Firencah, za rusko cesarico Katarino

II. (še en rak odlitek je v Louvru). Zakopani odlitek je leta 1941 v Pavlovsku našla nemška vojska in ga odpeljala. Kako se je leta 1956 znašel v muzeju v Gradcu, ni dokumentirano. Tam je bil do oktobra leta 2005, ko ga je Avstrija vrnila v Pavlovsk.⁴⁴ Rusija je od Avstrije prvič zahtevala vrnitev skulpture že leta 1980. To pa ni bila prva restitucija iz Avstrije. Med letoma 1946 in 1947 so Britanci iz Koroške v Sovjetsko zvezo vrnili od 50.000 do 60.000 knjig, od teh pa je bila kar polovica redkih primerkov iz ruskih carskih palač, del tudi iz Pavlovska. Večina teh knjig velja danes za pogrešane.

Na osnovi rusko-avstrijskega dogovora, sprejetelega marca 2005, je ruska vlada leta 2006 sprejela dekret in se zavezala, da bo izročila Avstriji 51 od 80 arhivskih fondov avstrijske proveniencije, ki so še bili v nekdanjem specialnem arhivu.⁴⁵ Avstrija pa je potrdila, da bo plačala odškodnino za hranjenje. Drugo gradivo v ruskih arhivih ali galerijah ni bilo omenjeno. Putin pa je ob obisku na Dunaju leta 2006 zagotovil predstavnikom dunajske judovske skupnosti, da bodo njihovi arhivi vrnjeni iz Moskve, čeprav jih ni bilo na seznamu 51 fondov. Leta 2007 je bil sprejet dogovor, da bo predaja v času do aprila 2008. Gradivo je bilo vrnjeno leta 2009, Avstrija pa je plačala kompenzacijo za skladiščenje, snemanje na mikrofilm ipd.⁴⁶ Pri predaji sta simbolično sodelovala zunanja ministra obeh držav. Avstrija je dobila iz Rusije vrnjenih 10.770 arhivskih fasciklov – to so predvsem arhivi uradov, pa tudi političnih strank in gibanj, na primer dokumenti kanclerskega urada, gospodarskega sveta, prometne policije, domovinske fronte, nekaj zapuščin itd. Dokumente je prevzel Avstrijski državni arhiv. Kot pri drugih predajah pa morajo gradivo še temeljito pregledati, saj ni povsem urejeno in verjetno je v njem še kak neidentificiran fond. Številni pomembni dokumenti pa so še vedno ostali v Moskvi, kot na primer arhivi judovskih organizacij (ne le dunajskih, ampak tudi graških), dunajskega zveznega policijskega urada, nekaj zapuščin itd. Skupaj naj bi to gradivo obsegalo 6100 fasciklov. V Moskvi pa je ostalo tudi gradivo avstrijskih prostozidarskih lož (14.414 fasciklov). Odprta ostajajo vprašanja dokumentov rajha, zbirke družine Esterhazy in zbirke 570 papirusov, ki jih je avstrijska nacionalna knjižnica leta 1936 poslala na restavriranje v Berlin, tam pa so jih leta 1945 zaplenile sovjetske čete. Od takrat so kot vojni plen shranjene v Ermitažu v Sankt Peterburgu. Približno

⁴² Grimsted: *Flying Mercury*, str. 107 sl.

⁴³ Grimsted: *Why Do Captured Archives*, str. 311.

⁴⁶ Uradno naj višina odškodnine ne bi bila objavljena, časopis *Standard* pa je 4. aprila 2009 poročal, da naj bi Avstrija plačala 400 tisoč dolarjev odškodnine.

⁴² Panwitz: *Die Judaica im »Sonderarchiv Moskau«*, str. 18.

⁴³ Jag-schitz – Karner: *Beutakten aus Österreich*, str. 5 sl.

30 fondov judovske provenience iz Avstrije naj bi bilo že pripravljenih za predajo, potekajo pa tudi pogajanja o vrnitvi prostožidarskih arhivov, a morajo biti dokončno identificirani.

Odprto je tudi še vprašanje hebrejskih rokopisov, ki so bili v lasti dunajske judovske skupnosti. Rokopisi so bili konec štiridesetih let premeščeni v Leninovo knjižnico v Moskvi, del pa jih je še ostal v nekdanjem specialnem arhivu. Ti rokopisi so bili v knjižnici inventarizirani šele nedavno. Pred tem so bili nekateri prodani posrednikom. Tako je bilo nekaj rokopisov iz 15. stoletja lera 2003 zaplenjenih na avkciji v New Yorku in so bili vrnjeni v Avstrijo. Tri škatle spisov dunajske judovske skupnosti pa so bile iz Rusije pomotoma vrnjene na Nizozemsko in od tam leta 2008 prepeljane na Dunaj.

Lera 1945 pa iz Avstrije v Moskvo niso bili odpeljani le arhivi. Rdeča armada je odpeljala tudi 870 starih knjig, ki so predstavljale dragoceno knjižnico družine Esterhazy. Danes je v Moskvi. Nacisti so odpeljali iz zbirke družine Gutmann na Dunaju 40 slikarskih umetnin, ki jih je naslikal Rembrandt. Slike je lera 1945 v okolici Dresdna našla in odpeljala Rdeča armada itd.

Judaica in masonica

Večina obsežnega gradiva judovskih skupnosti, ki jih hrani specialni arhiv, so zaplenili nacisti v Nemčiji, Avstriji in Franciji. Manjši arhivski fondji pa so tudi iz Belgije, Grčije, nekdanje Jugoslavije, Nizozemske, Poljske, Madžarske in Češkoslovaške. Zaplemba arhivskega gradiva judovskih organizacij je bila ena od nacističnih prednostnih nalog. Nacistično pljenje arhivov je bilo motivirano s protijudovsko in protimasonsko propagando ter izvrševanjem nadzora nad različnimi sovražniki rajha. Vsaj pri slednjem so bili motivi boljševikov podobni, saj so navedeni v veliki meri ostajali državni sovražniki.

V specialnem arhivu je danes (že po vrnitvi judovskih arhivov Franciji itd.) še vedno okoli 1500 arhivskih fondov judaice: tako judovskih organizacij, zapuščin, kot posebej oblikovanih serij. Od teh jih je okoli 1000 fondov nemške in avstrijske provenience. Naj omenim le nekatere: Zveza avstrijskih judovskih vojakov (1915–1938), Izraelitski teološki kuratorij Dunaj (1623–1839), Judovska skupnost Dunaj (1782–1940), Judovska skupnost Gradec (1781–1938), Judovsko društvo Karitas Gradec (1908–1938), Gradivo judovskih skupnosti iz Jugoslavije, B'nai B'rith Jugoslavija, Judovska skupnost Beograd (1866–1941), Komite za pomoč judovskim beguncem »Gicem«, Zagreb (1933–1941), Ju-

dovska skupnost Dubrovnik (1783–1857), Izraelitska verska občina Zagreb (1923–1941) itd. Številne so tudi arhivske zapuščine znanih judovskih intelektualcev kot na primer Walterja Benjamina itd. Morda bi v graških dokumentih našli podatke tudi o Judih iz Kranjske, saj so ti do leta 1918 spadali k občini v Gradcu.

Judovski fondji v specialnem arhivu so bili po odprtju arhiva za javnost leta 1992 deležni posebne pozornosti. Spominski muzej holokavsta (The United States Holocaust Memorial Museum) iz Washingtona in Yad Vashem iz Jeruzalema sta med prvimi poslala v Rusijo strokovnjake in začela obsežnejše snemanje gradiva na mikrofilme.⁴⁷ Spominski muzej holokavsta je na svojih spletnih straneh objavil popise v angleščini in večje količine gradiva, posnetega na mikrofilme. Prvi popolnejši popisi pa so bili izdelani šele leta 1997. Vodnik po judovskem gradivu v nekdanjem specialnem arhivu je izšel leta 2005, a ima številne pomanjkljivosti. Del gradiva judovskih skupnosti je bil vrnjen med letoma 2000 in 2003 Franciji, Belgiji in Nizozemski. Kljub identifikaciji izvora številnih arhivov judovskega izvora pa se pri vračanju le-tega družinam oziroma skupnostim, ki jim je gradivo pripadalo, Rusom očitno ne mudi, po drugi strani pa tudi upravičene zahteve za vračanje niso bile dane v skladu z ruskimi zakoni. Prvi natisnjeni katalog zaplenjene judaice, ki je v Moskvi, je bil objavljen šele leta 2003. Leta 1999 je svet Evrope sprejel resolucijo (št. 1205), v kateri je apeliral na vse parlamente držav članic, da nemudoma premislijo, kako bi olajšali vračanje izropane judovske kulturne dediščine. Kljub temu pa ruski zakon v svojih amandmajih ni upošteval tega poziva, zato je vračanje judovskih arhivov avstrijske in še posebno nemške provenience iz Moskve močno oteženo. Resolucija konference v Vilni o holokavstu iz leta 2000 je ponovila poziv evropskim državam. Čeprav so bili v zahodne države vrnjeni številni judovski arhivi, kot tudi arhivi družine Rothschild, pa še vedno nekateri judovski in masonski spisi, npr. iz Francije, ostajajo v Moskvi. Ker se ruska arhivska služba pogaja bilateralno predvsem s posameznimi državami, je tu velik problem vračanja judovskih arhivov iz Nemčije, a nekaj upanja daje predvidena skorajšnja vrnitev judovskih arhivov v Avstrijo, to pa bi verjetno spodbudilo tudi vračanje tovrstnih arhivov v Nemčijo in preostale države, iz katerih izhajajo.

Drugi del gradiva specialnega arhiva, ki je doživel posebno pozornost, so bili prostožidarski fondji. Številni strokovnjaki za tovrstno zgodovino so arhiv

⁴⁷ Returned from Russia, str. 108 sl.

obiskali kmalu po odprtju. Prvi selektivni pregled francoskih masonskih fondov je bil izdelan leta 1997. Po vrnitvi obsežnega prostozidarskega arhiva (27 tisoč dosjejev) v Pariz je bilo veliko napisanega o njihovi vsebini. Za del prostozidarskih fondov francoske proveniencije pa pogajanja še vedno potekajo. Večina nemških prostozidarskih fondov je bila vrnjena iz specialnega arhiva v nekdanjo Nemško demokratično republiko že leta 1950 in so zbrani v posebni zbirki Tajnega državnega arhiva pruske kulturne dediščine (Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz) v Berlinu. Po združitvi Nemčije je bilo gradivo v letih 1994–1996 popisano v dveh knjigah. Kljub temu je še veliko gradiva, ki se nanaša tudi na nemške prostozidarje, ostalo v nekdanjem specialnem arhivu v Moskvi v združenem fondu (ki združuje gradivo različnih prostozidarskih organizacij po Evropi) – fond št. 1412 k, ki vsebuje prek 14000 masonskih dosjejev.⁴⁸ Še vedno je večina teh iz Nemčije in Avstrije, del pa tudi iz drugih držav (Danske, Norveške, Švedske, Nizozemske, Grčije in nekdanje Jugoslavije). Še najpopolnejši popis tega gradiva je izdelal Helmut Reinalter leta 2002, a rudi ni brez pomanjkljivosti.⁴⁹ Dokumenti o belgijskih in luksemburških ložah so bili kasneje oblikovani v posebna fonda. Belgijski strokovnjaki so tako ločili dokumente belgijske proveniencije iz združenega fonda. Dokumenti belgijskih in luksemburških lož so bili vrnjeni v države izvora. Vrnitev belgijskih je bila priložnost za reorganizacijo masonskega arhiva v Bruslju, avgusta 2003 pa so bili vrnjeni tudi 103 prostozidarski dosjeji v Luksemburg. Tudi nizozemsko gradivo, ki se nanaša na prostozidarje, je bilo vrnjeno iz združenega fonda nekdanjega specialnega arhiva na Nizozemsko. Še vedno pa manjka precej masonskega gradiva, ki je izginilo med drugo svetovno vojno in po njej. Precejšen del gradiva avstrijskih prostozidarskih lož za obdobje od leta 1868–1938 je bil mikrofilman. Na podlagi arhivskih kopij je izdelal seznam takratnih avstrijskih prostozidarjev G. Kodek.⁵⁰ Na tem seznamu je med 5300 imeni članov avstrijskih (dunajskih) lož med letoma 1868 in 1938 tudi vsaj petnajst oseb iz slovenskih dežel.⁵¹ Večina dokumentov avstrijskih lož v nekdanjem specialnem arhivu se nanaša na 19. in 20. stoletje, del arhivov pa še celo na avstrijske lože v 18. stoletju.

⁴⁸ Returned from Russia, str. 110.

⁴⁹ Reinalter: Die deutschen und österreichischen Freimaurerbestände, str. 3 sl.

⁵⁰ Kodek: *Unsere Bausteine sind die Menschen*, str. 5 sl.

⁵¹ Vodopivec – Košir: Zur Geschichte der Freimaurerei, 351 sl.

Grčija

Leta 1994 je bila v Solunu konferenca CITRA s temo restitucije arhivov in premeščenih arhivov. In 90% arhivov solunske judovske skupnosti je danes v Moskvi.⁵² Grčija je leta 1999 z Rusijo podpisala začetni sporazum o vrnitvi arhivov v Grčijo. Kar zadeva Grčijo je pomembnih več skupin fondov iz Soluna, posebej pomembni so tisti, ki zadevajo tamkajšnje sefardsko judovsko skupnost. V Moskvi pa so tudi dokumenti drugih judovskih skupnosti v Grčiji (Atene). Dokončnega sporazuma ni, ker ruska arhivska direkcija od Grčije zahteva plačilo mikrofilmov, temu pa grška stran nasprotuje. Mikrofilmi so bili namreč prej že narejeni in prodani za projekt univerze v Tel Avivu in muzej holokavsta v Washingtonu. Leta 2004 sta državi podpisali deklaracijo o vrnitvi judovskih arhivov v Grčijo. Uradno zahtevo za vrnitev gradiva v skladu z ruskim zakonom (1998/2000) pa je Grčija vložila v Rusiji šele leta 2008. S tem se je začel tudi proces identifikacije dokumentov grških judovskih skupnosti. Pri tem intenzivno sodelujejo strokovnjaki iz Grčije, saj so dokumenti napisani sefardsko in v latinu.

Nekaj dokumentov judovske skupnosti iz Soluna pa je bil leta 2003 iz Rusije pomotoma vrnjen na Nizozemsko in od tam so ga leta 2010 vrnili v Solun.

Primeri za zdaj še neuspešne restitucije arhivov iz Rusije

Nemčija

Prvi sporazum med ruskimi oblastmi in nemško vlado je bil sprejet že leta 1990. Leta 1992 je bil oblikovan dogovor med nemškim zveznim arhivom in rusko arhivsko službo, da bodo arhivi nemške proveniencije vrnjeni. Julija 1992 sta predsednik nemškega zveznega arhiva in direktor ruske arhivske službe podpisala dogovor, na podlagi katerega je Nemčija izročila Rusiji opremo za snemanje na mikrofilme, da bi bili lahko nemški arhivi pred vrnitvijo posneti nanje.⁵³ Povsem natančen obseg nemških arhivov, ki so v nekdanjem ruskem specialnem arhivu, ni znan.⁵⁴ Nemčija pa je na Rusijo izvajala politični pritisk bolj za vrnitev na novo odkritih umetnin, ki so bile odpeljane, kot pa za vrnitev arhivov. Že podpisani dogovor pa ni bil uresničen. Potem ko je zvezni zakon prešel predsedniški veto,

⁵² Grimsted: Why Do Captured Archives, str. 312 sl.

⁵³ Grimsted: Why Do Captured Archives, str. 295 sl.

⁵⁴ Jem von, Kai: Die Rückführung deutscher Akten, str. 396.

je Boris Jelcin obiskal kanclerja Kohla in mu vrnil 11 simboličnih dokumentov iz zapuščine Walterja Rathenaua in gradivo nemške komunistične partije na mikrofilmih. Ruski zakon iz leta 1998 je prepovedal vrnitev kulturne dediščine vključno z arhivi v Nemčiji, obenem pa je dovolil vrnitev dokumentov sovrtažnikom tretjega rajha. Dediči Walterja Rathenaua zahtevajo vrnitev njegove obsežne zapuščine, saj je bil žrtev desnih ekstremistov, zapuščino pa mu je zaplenilo nacistično glavarstvo kot prvemu vidnemu nemškemu judovskemu politiku. (Njegova zapuščina je shranjena v specialnem arhivu – fond 634, del dokumentov iz zapuščine pa je šel v sovjetsko zunanje ministrstvo).

Pogajanja med Rusijo in Nemčijo so bila sicer intenzivna, vendar pa jih je ruski zakon iz leta 1998 dokončno ustavil in nadaljevanje prestavil v nedefinirano prihodnost.

V nasprotju s preostalimi državami ni resnega vračanja arhivov nemške proveniencije iz Rusije. Nemška vlada je sicer zavrnila priznanje ruskega zakona (1998/2000), ki je v konfliktu z rusko-nemškim sporazumom o dobrem sosedstvu, partnersvu in sodelovanju iz leta 1990 in kulturnim sporazumom iz leta 1993. V Rusiji je tako ostalo veliko nemških fondov (državni arhiv tretjega rajha, vojni arhiv, arhiv varnostnih služb, arhiv gestapa itd.) Med nemških gradivom je tudi dokumentacija zanimiva za nas. Ohranjeno je gradivo jugoslovanskih veleposlaništev in konzularnih predstavništev, ki ga je nemška okupacijska oblast zasegla na zasedenih ozemljih. Gradivo je dragoceno za zgodovino naše ekonomske emigracije med svetovnima vojnama. Tam je tudi gradivo, ki zadeva pariško mirovno konferenco po prvi svetovni vojni. Gradivo jugoslovanskega zunanjega ministrstva, ki so ga zasegle nemške okupacijske oblasti, pa je bilo vrnjeno leta 1956 iz Moskve v Beograd. Zanimivo je tudi drugo gradivo, kot poročila, ki jih je nemški policijski urad na Bledu pošiljal v Berlin (1941–1942), načrti integracije Gorenjske in Štajerske v tretji rajh ipd.⁵⁵ Del teh fondov, ki so ga zasegli zahodni zavezniki, pa je bil v šestdesetih letih vrnjen v Nemčijo iz ZDA in Velike Britanije.

Per arhivskih škotel vojaškega arhivskega gradiva nemške proveniencije je Rusija leta 1993 izročila Franciji, Francija pa ga je potem leta 1998 vrnila Nemčiji. Čeprav ni posebnega optimizma v zvezi z vrnitvijo nemških arhivov, pa ruski in nemški arhivisti zelo uspešno sodelujejo pri različnih projektih (npr.: digitalizacija gradiva sovjetske vojaške uprave v Nemčiji v obdobju 1945–1949, digitalizacija arhi-

va Kominterne itd.) Javno pa so več pozornosti kot arhivi deležne umetnine, odpeljane iz zasebnih zbirk in nemških muzejev ter galerij.

Leta 2008 so v ruskih arhivih strokovnjaki iz Berlina začeli identifikacijo judovskih arhivov nemške proveniencije. Poleg judovskih arhivov ostajajo v Moskvi tudi še številni masonski arhivi iz nemškega prostora.

Poljska

Pogajanja med Poljsko in Rusijo še niso obrodila sadov. Precejšen del poljskih arhivov je bil odpeljan iz Poljske naravnost v Sovjetsko zvezo in ne prek Berlina. Pogajanja med državama so precej bolj zapletena od pogajanj s preostalimi državami, saj je veliko gradiva poljske proveniencije tudi v drugih arhivih in ne le v nekdanjem specialnem arhivu, ruski zakon iz let 1998/2000 pa ureja le vračanje iz nekdanjega specialnega arhiva.

Viri in literatura

Viri

Actes de la Sixième conférence internationale de la Table ronde des archives – Les archives dans la vie internationale. Paris: International Council on Archives, 1963.

Council of Europe Parliamentary Assembly: *On Russia's request for membership of the Council of Europe. Opinion No. 193 (1996).* Adopted by the Assembly on 25 January 1996.

Council of Europe. *Reference Dossier on Archival Claims.* (ur. Hervé Bastien). Strasbourg: Council of Europe, 1997.

International Council on Archives, Committee on legal matters: *Reference dossier on archival claims.* Zbral Herve Bastien. Paris: International Council on Archives, 1995.

V njem so zbrani in objavljeni naslednji referenčni dokumenti: - 4th Hague Convention on the Laws and Customs of War on Land (1907)

- Declaration by United Nations on Forced Disposition of Property in Enemy-Controlled Territory (London, January 5, 1943)

- Universal Declaration of Human Rights (United Nations, Dec. 10, 1948)

- Fourth Geneva Convention Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War (August 12, 1949)

- Convention on the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict (The Hague, May 14, 1954)

⁵⁵ Dolinar: Evidentiranje v Moskvi, str. 27–28.

- Resolution of the European Parliament concerning the right of peoples to get information on their own history and to get their national archives back (January 24, 1991).

UNESCO

- Resolution 4.212 adopted by the General Conference during the 18th Session, Paris, 17 October to 23 November 1974.

- Report (20C/102) of the Director-General on the Study Regarding Problems Involved in the Transfer of Documents from Archives in the Territory of Certain Countries to the Country of their Origin (1978).

Resolutions passed during CITRA sessions

- VIth Conference of the Round Table on Archives (Warsaw, 1961)

- XVIth Conference of the Round Table on Archives (Cagliari, 1977)

- XXth Conference of the Round Table on Archives (Thessaloniki, 1994)

- XXst Conference of the Round Table on Archives (Washington D.C., 1995)

- Professional Advice on the Vienna Convention on Succession of States in Respect to State Property, Archives and Debts (April 8, 1983)

- The view of the Archival Community on the Settling of Disputed Claims:

Position paper adopted by the Executive Committee of the ICA (Guangzhou, 1995).

Resolutions of the XXX International Conference of the Round Table on Archives (CITRA), Thessalonica, October 1994. V: *ICA Bulletin* 43 (1994), str. 14–15.

Russo-French Legal Instrument for Archival Restitution. V: *Returned from Russia: Nazi Archival Plunder in Western Europe and Recent Restitution Issues* (ur. P. K. Grimsted, F. J. Hoogewoud, Eric Ketelaar). UK: Institute of Art and Law, 2007, str. 148–153.

Russo-Belgian Legal Instrument for Archival Restitution. V: *Returned from Russia: Nazi Archival Plunder in Western Europe and Recent Restitution Issues* (ur. P. K. Grimsted, F. J. Hoogewoud, Eric Ketelaar). UK: Institute of Art and Law, 2007, str. 226–231.

Russo-Dutch Legal Instrument for Archival Restitution. V: *Returned from Russia: Nazi Archival Plunder in Western Europe and Recent Restitution Issues* (ur. P. K. Grimsted, F. J. Hoogewoud, Eric Ketelaar). UK: Institute of Art and Law, 2007, str. 261–267.

Russian Legal instrument for Archival Restitution of Luxembourg. V: *Returned from Russia: Nazi Archival Plunder in Western Europe and Recent Restitution*

Issues (ur. P. K. Grimsted, F. J. Hoogewoud, Eric Ketelaar). UK: Institute of Art and Law, 2007, str. 285.

Russian Legal Instrument for Archival Restitution (The Rothschild Archive). V: *Returned from Russia: Nazi Archival Plunder in Western Europe and Recent Restitution Issues* (ur. P. K. Grimsted, F. J. Hoogewoud, Eric Ketelaar). UK: Institute of Art and Law, 2007, str. 296.

UNESCO, *Report of the Director General on the Study on the Possibility of Transferring Documents from Archives Constituted within the Territory of Other Countries or Relating to their History within the Framework of Bilateral Agreements*. Nairobi 1976 (19C/94, paragraf 3.1.1).

Literatura

Akinsha, Konstantin – Kozlov, Gregorii: *Beautiful Loot: The Soviet Plunder of Europe's Art Treasures*. New York: 1995.

Akinsha, Konstantin: Why Can't Private Art 'Trophies' Go Home from the War? *International Journal of Cultural Property* 2010.

Auer, Leopold: *Disputed archival claims: analysis of an international survey: a RAMP study*. Paris: UNESCO, 1998.

Auer, Leopold: Captured Archives in Russia. The Issue of Restitution. *J-ANUS* (1998), str. 295–262.

Auer, Leopold: Restitution of Removed Records Following War. V: *Interdependence of Archives. XXXI CITRA, Washington 1995. War Archives and the Comity of Nations*. ICA 1998, str. 172–181.

Boguslavskii, Mark: About the Basic Legal Principles of the Russian Law. *Spoils of War: International Newsletter* (1997), št. 4, str. 27–29.

Bastien, Herve: About archival claims. *Interdependence of Archives. XXX CITRA, Thessaloniki 1994. Archival Interdependencies in the Information Age*. ICA 1998, str. 62–68.

Bazyler, Michael J. – Gerber, Seth M.: Chabad v. Russian Federation: A Case Study in the Use of American Courts to Recover Looted Cultural Property. *International Journal of Cultural Property* 17 (2010).

Cieslin' ska-Lobkowicz, Nawojka: Raub und Rückführung der Leon Vita Saraval Sammlung der Bibliothek des Jüdisch-Theologischen Seminars in Breslau. Jüdischer Buchbesitz als Raubgut. *Zweites Hannoversches Symposium* (ur. Regine Dehnel). Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 2006; *Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie* 88, str. 366–278.

Hoffman, Serge: Restitution of Masonic Archives to the Grand Duchy of Luxembourg. *Returned from Russia: Nazi Archival Plunder in Western Europe and Recent Restitution Issues* (ur. P. K. Grimsted, F. J. Hoogewoud, Eric Ketelaar). UK: Institute of Art and Law, 2007, str. 283–285.

Kuperminc, Jean Claude: The Return of Looted French Archives. The Case of the Library and Archives of the Alliance Israelite Universelle. *Returned from Russia: Nazi Archival Plunder in Western Europe and Recent Restitution Issues* (ur. P. K. Grimsted, F. J. Hoogewoud, Eric Ketelaar). UK: Institute of Art and Law, 2007, str. 135–188.

Dolinar, France M.: Evidentiranje v Moskvi od 13. do 25. aprila 1997. *Obvestila Arhiva Republike Slovenije XIII* (1997), št. 2, Interno, str. 27–28.

Gray, Victor: The Return of the Rothschild Archives. *Returned from Russia: Nazi Archival Plunder in Western Europe and Recent Restitution Issues* (ur. P. K. Grimsted, F. J. Hoogewoud, Eric Ketelaar). UK: Institute of Art and Law, 2007, str. 287–295.

Grimsted Kennedy, Patricia: *Archives of Russia Five Years After: »Purveyors of Sensations« or »Shadows Cast to the Past.«* Amsterdam: IISH, 1997; »IISH Research Paper, št. 26.«

Grimsted Kennedy, Patricia: Displaced Archives and Restitution Problems on the Eastern Front in the Aftermath of the Second World War. *Contemporary European History*, 6 (1997), št. 1, str. 27–74.

Grimsted Kennedy, Patricia: Flying Mercury Comes Home to Pavlovsk: Perspectives on the Return of Wartime Cultural Trophies in Austria and Russia. *Art, Antiquity and Law* 10 (2005), št. 2, str. 107–146.

Grimsted Kennedy, Patricia: From Nazi Plunder to Russian Restitution. V: *Returned from Russia: Nazi Archival Plunder in Western Europe and Recent Restitution Issues* (ur. P. K. Grimsted, F. J. Hoogewoud, Eric Ketelaar). UK: Institute of Art and Law, 2007.

Grimsted Kennedy, Patricia: From Nazi Plunder to Russian Restitution: The International Framework for the Restitution of Archives. *Witnesses to History: Documents and Writings on the Return of Cultural Objects* (ur. Lyndel Prott). Paris: UNESCO, 2009.

Grimsted Kennedy, Patricia: Legalizing »Compensation« and the Spoils of War: The Russian Law on Displaced Cultural Valuables and the Manipulation of Historical Memory. *International Journal of Cultural Property* 17 (2010).

Grimsted Kennedy, Patricia: *The Odyssey of the »Smolensk Archives«: Plundered Communist Records for the Service of Anti-Communism*. Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh, Center for Russian and East European Studies, 1995.

Grimsted Kennedy, Patricia: 'Trophy' Archives

and Non-Restitution: Russia's Cultural 'Cold War' with the European Community. *Problems of Post-Communism* 45 (1998), št. 3, str. 3–16.

Grimsted Kennedy, Patricia: Why Do Captured Archives Go Home? Restitution Achievements under the Russian Law. *International Journal of Cultural Property* 17 (2010), str. 291–333.

Grimsted Kennedy, Patricia: *Reconstructing the record of nazi cultural plunder. A survey of the dispersed archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR)*. Amsterdam: International institute of social history, 2001 (IISH Research papers).

Interdependence of Archives. CTR 4 1993–1995: Proceedings of the Twenty-Ninth, Thirtieth and Thirty-First International Conferences of the Round Table on Archives. XXIX Mexico 1993, XXX Thessaloniki 1994, XXXI Washington 1995. Pariz: ICA, 1998.

International Council on Archives/Conseil internationale des archives: *Actes de la Sixième conférence internationale de la Table ronde des archives. Les archives dans la vie internationale*. Paris: International Council on Archives, 1963.

Jagschitz, Gerhard – Karner, Stefan: *Beuteakten aus Österreich: Der Österreichbestand im russischen »Sonderarchiv« Moskau*. Graz, Wien: Selbstverlag des Ludwig Boltzmann-Instituts für Kriegsfolgen-Forschung, 1996 (Veröffentlichungen des Ludwig Boltzmann-Instituts für Kriegsfolgen-Forschung, vol. 2).

Jena von, Kai: Die Rückführung deutscher Akten aus Russland – eine unerledigte Aufgabe. V: *Archiv und Geschichte. Festschrift für Friedrich P. Kahlenberg*, Sonderdruck. Dusseldorf 2000, str. 391–420.

Ketelaar, Eric: The Return of the Dutch Archives from Moscow. V: *Returned from Russia: Nazi Archival Plunder in Western Europe and Recent Restitution Issues* (ur. P. K. Grimsted, F. J. Hoogewoud, Eric Ketelaar). UK: Institute of Art and Law, 2007, str. 240–249, legal instruments, str. 261–267.

Kodek, Günter K: *Unsere Bausteine sind die Menschen. Die Mitglieder der Wiener Ureinwohner 1869–1938*. Wien: Löcker, 2009.

Košir, Matevž: Splošna deklaracija o arhivih in sodobna arhivska paradigma. V: *Arhivi* 33 (2010), št. 2, str. 309–318.

Kwaadgras, Evert: A Great Waste of Time and Energy: The Seizure and Scrutiny of Masonic Documents During and After World War II. *Kul'turnaia karta Evropy. Sbornik materialov mezhdunarodnoi konferentsii »Kul'turnaia karta Evropy: Sud'ba peremeshchennykh kul'turnykh tsennostei v tret'em tysiacheletii. Moskva: V GBIL 10–11 aprilia 2000 god / Mapping Europe: Materials of the International Conference »Mapping Europe: Fate of Looted Cultural Valuables in the*

Third Millennium, »Moscow, 10-11 April 2000. Moscow: »Rudamino,« 2002, str. 306–309.

Lust, Jacques – Vermote, Michel: *Papieren Bittel: The Confiscation and Return of Belgian Archives and Libraries (1940–2003). V: Returned from Russia: Nazi Archival Plunder in Western Europe and Recent Restitution Issues* (ur. P. K. Grimsted, F. J. Hoogewoud, Eric Ketelaar). UK: Institute of Art and Law, 2007, str. 210–16, legal instruments, str. 226–230.

Oblak-Čarni, Marija: Restitucije arhivov, kulturno umetniških predmetov in bibliotek ter delitev arhivov med Jugoslavijo in Italijo po drugi svetovni vojni. V: *Arhivi 31* (2008), št. 2, str. 279–294.

Oblak-Čarni, Marija – Mlakar, Boris: Kartoteka vojnih ujetnikov iz druge svetovne vojne v Ruskem državnem vojnem arhivu v Moskvi. V: *Obvestila Arhiva Republike Slovenije XIII* (1997), št. 2, Interno, str. 29–30.

Oldenhege, Klaus: *Bilateral and Multilateral Cooperation for the Reconstitution of the Archival Heritage. Interdependence of Archives. XXX CIPTR 1, Thessaloniki 1994. Archival Interdependencies in the Information Age.* Paris: ICA 1998, str. 129–134.

Panwitz, Sebastian: Die Geschichte des »Sonderarchivs Moskau«. V: *Bulletin des Historischen Instituts 2* (2008), str. 11–20.

Panwitz, Sebastian: Die Judaica im »Sonderarchiv Moskau«. V: *Medaon 3* (2008), str. 1–9.

Reference Dossier on Archival Claims. Special Issue *JANUS* Dordrecht: International Council on Archives, 1998, str. 209–268.

Reinalter, Helmut: *Die deutschen und österreichischen Freimaurerbestände im Deutschen Sonderarchiv in Moskau (heute Aufbewahrungszentrum der historisch-dokumentarischen Kollektionen).* Frankfurt am Main: Peter Lang, 2002. (»Schriftenreihe der Internationalen Forschungsstelle, Demokratische Bewegungen in Mitteleuropa 1770–1850,« zvezek 35).

Returned from Russia: Nazi Archival Plunder in Western Europe and Recent Restitution Issues (ur. P. K. Grimsted, F. J. Hoogewoud, Eric Ketelaar). UK: Institute of Art and Law, 2007.

Roth, Karl-Hainz: Klios rabiate Truppen, Archivare und Archivpolitik im deutschen Faschismus. V: *Archivmittlungen 41* (1991), št. 6, str. 1–13.

Vlesing, Odette: Dutch-Jewish Archives Come Home from East and West. V: *Returned from Russia: Nazi Archival Plunder in Western Europe and Recent Restitution Issues* (ur. P. K. Grimsted, F. J. Hoogewoud, Eric Ketelaar). UK: Institute of Art and Law, 2007, str. 250–255.

Vodopivec, Peter – Košir, Matevž: Zur Geschichte der Freimaurerei im Gebiet des heutigen Slowenien. V: *Österreich in Geschichte und Literatur mit Geographie 55* (2011), št. 4, str. 333–356.

Vozvrashchenie »Smolenskogo arkhiva» / The Return of the »Smolensk - Archive» (ur. Marianna Tax Choldin, Karina Aleksandrovna Dmitrieva, Ekaterina Iur'evna Genieva, Patricia Kennedy Grimsted). Moscow: ROSSPEN, 2005.

Zusammenfassung

ARCHIVRESTITUTION – LANGER HEIMWEG BESONDERE BEDEUTUNG DER ARCHIVE AM BEISPIEL DER ARCHIVRESTITUTION AUS RUSSLAND

Der Beitrag behandelt die Archivrestitution am Beispiel der Rückgabe des größtenteils während des Zweiten Weltkriegs von den Nationalsozialisten beschlagnahmten Archivmaterials, das 1945 von den sowjetischen Truppen in die Sowjetunion geschafft wurde und ins 1946 gegründete geheime Sonderarchiv in Moskau gelangte. Das betreffende Archivgut war erst 1990 entdeckt worden und ist seit 1992 meistens öffentlich zugänglich. Restitutionsverhandlungen führten zur Rückgabe des Archivmaterials einzelner Staaten. Frankreich erhielt einen Teil der Archive schon 1994 zurück, daraufhin wurde die Restitution von Seiten der Duma eingestellt. 1998 beschloss die Duma ein Gesetz über die Kulturgurrestitution, das im Jahr 2000 novelliert wurde. In den folgenden Jahren wurde Archivmaterial an Frankreich, den Niederlanden, Belgien, Luxemburg und dem Rothschild-Familienarchiv zurückgegeben. Schon in den 1990er Jahren wurde Archivmaterial dem Fürstentum Liechtenstein und Großbritannien restituiert, Verhandlungen anderer Staaten sind noch im Gang und haben schon erste positive Ergebnisse gezeitigt, wie etwa im Fall Österreichs. Die Verhandlungen über die Rückgabe der Archive an Polen und Deutschland sind einseitig ergebnislos. Die Beispiele zeigen, dass die Archivrestitution im Vergleich zu den fortgeschafften Kunstwerken und Museumsstücken wesentlich erfolgreicher verläuft.